

С(Ант)
3-73



ЖЫЛДЫС

1966

№4

4

ЧЫГАРГАНДЫ

№4 19662

3. - 43.



УУЛУДУС

4

ЧЫГАРГАНЫ

Алтайдын
бичинтер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы
бөлүги
Горно-Алтайск
1966

~~147491~~

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА



Улаган — поэттер төрөли

Мен Улаган аймакта көп катап болгом. Онын жалакай, иштегкей калык-жонын билерим. Онын учы-куйузы билдирбес улу, кайыр, же айдары жок жараш, чек ле чөрчөктөгү немедий, тайга-тууларыла жортком. Айас күнде Көөнүн тайгазынан Чолушман өзөкти карап көрзөн, бажын айланар. Бу коркымчылу да, жараш та алтай. Лебрен алтай. Энди ле чөрчөк жеринин баатыры көө-куйагы шыгырап, көк ынаарлу сүмерлердин, таскыл сындардын кийининен чыга конуп келгедий. Бу бийик санаанын, жылу поэтический күйүнүн жери. Ле мында журтап жаткан эл-жоннын, анчадала койчылардын, малчылардын жүрүмин көргөмдө, олордын ат-нерелү ижин, олордын чыдамкайын, олордын патриотизминин бийигин кайкайдым. Бу жагыс ла поэтический жараш жер эмес, же цур, карлу кыштарда жери кату алтай. Ол керегинде жиит поэт Караң Кошев сүрекей жакшы бичиген. Ле андый да болзо, Улаган поэтический жер.

«Жылдыстын» бу номеринин баштапкы бөлүгүн Улаганнын жиит поэттеринин творчествозына учурлап турубыс. Луунтынын кадары, онын ич бүдүми Улаганда жаткан алтай журукчы Игнат Ортонуловтын журуктарыла жазалган.

Улаганда алтай литературада эрчимдү туружып турган беш жиит бар. Јартап айтса, Байрам Суркашев, Караң Кошев, Эзендей Тоюшев, Роберт Бекенев, Ботпок Кушкулин. Олордын кажызы ла аңылу бичиштү, аңылу үндү. Бу жиит авторлордын ортозынан анчадала бойынын бичижиле Байрам Суркашев аңыланып туру. Ол — лирик. Онын үлгерлеринин образтары сүрекей чокум ла жагы. Бу жанынан Байрам Суркашев ле Александр Ередеевтин бичижинде бир күйүн, бир художественный эп бар деп айдарга керек. Олор элден ле озо журукчылар. Шыранкай, көргүр журукчылар. Олордын үлгерлерин кычырган кижин тургузала алтай күйүнди, алтай жерди, жаң-кылыкты көрүп ийер. Байрам Суркашев анчадала кыска үлгерлерди жакшы бичип жат.

Байрам Суркашев — врач, ол Улаганның больницазында иштейт. Эмди Караң Кошев керегинде тоолу сөс. Караң Улаганда чыккан, Улаганда өскөн јиит уул. Эмди ол Московский автодорожный институт-тын калганчы курсында үренип јат. Јиит, чек јиит кижи. Романтический бүдүмдү ле санаалу. Ол бойының поэтический үнин, јолын табарга көп иштенип, бедренип јат. Је бир кезекте башка-башка поэтический агындарга алдырып, бойының јангы ла табылып келген поэтический үнин јылыйтып та турат. Мен бу арлык-берликтү ой өдө берер, јиит поэт бойының јолын мынаң ары таап алар деп иженип турум. Кошев — талантливый јиит. Ол јангыс ла үлгерчи эмес, је прозаны да јакшы бичип билер. Оның бу јуунтыга кирип турган куучынын бистин јииттер јилбиркеп кычыраарында аланзу јок.

Эзендей Тоюшев Кошевтен ле Суркашевтен эмеш башка поэт. Оның үни аңылу. Ол поэзияда јангы кижи эмес. Ол Иван Шинжинле кожо бир поэтический јуунты кепке базып чыгарган. Тоюшев бичизе бичигедий кижи. Оның үлгерлеринде гражданственный, патриотический шүүлтелер бар.

Роберт Бекенев ле Ботнок Кушкулин керегинде кандый бир аңылу шүүлте эдерге эрте. Је баштапкы үлгерлерден, поэтический тјңдештерден көргөндө, бу јииттер мынаң ары јилбиркеп иштензе, үрензе, јакшынак үлгерлер бичири јарт билдирет.

Бистин төрөл Алтайыс поэзияла, поэттерле бай. Мынаң да ары бистин литературага јангы ийде-күчтер кожулар, бу өрөги айдылган јииттер алтай поэзияда бойының сөстөрин айдар деп иженип, бистин кычыраачыларды јуунтыда салынган произведениелерди кычырып, јараганын, јарабаганын биске бичигер деп сурап турум.

Аржан АДАРОВ.

Байрам СУРКАШЕВ



Алтай лирика

(БИР ҰУР ҰЛГЕРЛЕР)

Та кайда да кабайда
Бала уйуктап түженет.
Энезинин эмчегин эмерге
Эрдин чөйинп тимирет.
Онын бошпок жаагында
Жүрүмнин жулугу тыгыскыйт,
Ол кабайдын жанына

Кандый да улу улустар
Улузын ундып салгылайт.
Та кайда да кабайда
Лаш бала уйуктайт
Та кайда да карануйда
Ракеталар тургулайт.

* * *

Солун жерден келеле,
Алтайыма бажырдым.
Солонгыны курчанган
Кырларымды таныдым.

Мөңкү ташту сүмерлер
Мөңүн күзүнидий шыгыражат.
Бөрүктий жаан чейнелер
Бөкөйижиб тургулайт.

Кузукту кангыл мөштөрдө
Сүт эмилдер торныгат.
Борјон сабактары ууржыган
Караңаттарга кан салат.

Солун жерден келеле,
Алтайымды таныдым.
Солонгыны курчанган
Кырларыма бажырдым.

Алтайда энир

Ак чырайлу жылдыстар
Ак тандакта күйгүлейт.
Тымык мөштөр үргүлөп,
Күмүш түштөр көргилейт.

Анда айдын ажуда
Алтайды сыгын аяктайт.
Алтын айды мүүзиле
Көдүрүп алган тындалайт.

Городтордын үстүндө
Койылып күйген жылдыстар...
Городтордын үстүндө
Чанкырайган чанкырлар...
Городтордын үстүндө
Чанкыр үйелик.
Үйеликти тармалап,
Уйуктадып салган кижилик.

Городтордын үстүндө
Кей тымырап тынгыскыйт,
Городтордын үстүндө
Тымык там ла тынгыскыйт.
Космостын түбинде
Спутниктер шунгулайт.
Жабызаган жылдыстар жаар
Жаркындалып баргылайт.

Мөңүн үзөңилер шыгырт
эткенин
Мөштөр тындап калды ба?
Аттардын ачу киштежин
Алтайым тындап калды ба?

Алыс ыраак талада
Адам амыргылап туру ба?
Жүрегим менин чым этти,
Жүрегим менин селт этти.

Тармалу эн'ирдө...

Менин көксиме
Куулгазын киреле,
Кожондоп тургандый.
Менин кулагыма
Көөркийим эрдиле
Шымырап тургандый.

«Ай эски» — деп,
Адам меге
Айдып тургандый.
«Эзен жүр» — деп,
Энем мени
Эркелеп тургандый.

Азия

Төрбөт чөлдөрдөн төөлөрдий кырлар
Төрөл жериле жангылап баргылайт.
Олор көксинде көпөгөш өзөктөр
Турналардын тунгак кыйгызын жажыргылайт.

Ойгор сүмерлер.
Олордын үстүндө
Ойлөр алкыжын
Айдып тургулайт:

«Төрбөт чөлдөрдү төмөн келдибис,
Төрөлибис бистинг Азия эди.
Эверест сүмер бистинг эжебис,
Энебис бистинг Азия эди»

Азия, Азия,
Жебрен макту Азия,
Азия, Азия,

Женүге браат Азия.
Орус ойгор чөлдөрдөн
Омок салкындар келгилейт.
Бийик, бийик сүмерлер
Бир үнле жиркирейт:

Азия, Азия,
Жебрен макту Азия.
Азия, Азия,
Женүге браат Азия.

Бала тужым шак анда

Лонјолойлу јолдорло
Лойу базар күүним бар.
Одө берген тужымнын
Онин онжидер күүним бар.
Жажыркаган тужымнын
Жажыдын ачар күүним бар.

Кинчек билбес тужымды
Кичееп јүрер күүним бар.
Лонјолойлу јолдорды
Локтоп јүрүм.
Бала тужымнын байлыгын
Баалап јүрүм.

Ойгонып келзем

Түш жеримде сен кожондогон,
Сүүшке чыдашпай жүрегим кожондогон.
Ойгонып келзем — карануй түн,
Эжик кыжырайт, тышкары куйун.
Түш жеримде сен айылдап келген,
Меге ырыс, сүүмжи экелген.
Ойгонып келзем — турада ээн,
Тышкары тымык — таң эртен.

* * *

Сениг санаага кирет пе
Ласкыдагы тойлу энгир?
Таң кажайып келгенче
Танцевать эткен жогыс па?
Ол энгирде сен меге
Омок көрүп каткырган.
Жаагыма чачың тийерде,
Окшоп ийерге санаангам.

Жеңил санаалу желбис деп,
Сананба мени, көөркийим.
Билижип жүрзе жакшы деп,
Бичип турзан, көөркийим.
Өскө жерге жүреле,
Өңзүребезин жүрегим.
Айдын тымык энгиринде
Ачынбазын өзөгим.

Келер өйдө

Келер өйдө жердинг үстүндө
Журтаган улустар бисти кайкажар.
Атту-чуулу улустың ортозында
Лениннинг ады баштапкы адалар.

Жирменчи чактагы улу тартыжулар
Легенда болуп ол тушта угулар.
Жирменчи чакта тартышкан улустар
Чактардан чактарга макталып барар.

Бисти кычырып, келер үйелер
Ичинде сананып, бистерге күйүнер:
Чыккан болзом жирменчи чакта,
Турушкан болзом улу тартыжуда.

Жайымдалган жүрүмле,
жанарган күүнимле,
Жакшы кожондый
жаныланып барарым.
Чечен сөстөрлө,
чедиргендий сөстөрлө
Поэзияны жүректерге
үрөндөп саларым.

Жангыраган үнимле,
жаркындалган күнлө
Жаркынды жалаңдарга
жайып саларым.
Торгуланган үнимле,
торгуланган күнлө
Томурылган кырларга
томулып каларым.



Кардагы көстөр

(КИЧИНЕК ПОВЕСТЬ)

*Көктамандый сүүжсинди,
Көбөркийим, ындыбай жүрейим*

(Б. СУРКАШЕВ).

Эки туунун ортозыла мыйрыйып аккан сууныг жарадында бистин журт. Ол тыг да жаан эмес. Бу ончо ло журттардый журт. Түште тышкары кемди де көрбөзүң, же жаантайын ла туралардын үстүлө жылбырап жүрөсчи күн кырдын бажына беш өлү кирези жууктаза ла, велосипедтү уулчактар оромдо көптөй берер.

Мен жай керегинде айдарга турум. Түште изү... Серүүн кирерде волейбол, футбол ойноорго турган улус стадионго, а теннисле бе айса баскетболло бо жылбиркегенде школдын площадказына жуулгылап келет. Журттагы энирлер кандый жараш дейзин! Туку-у Башкуш суу жадыры, онын ары жанында чанкыр ынаарга көмүлген Манжылунын көк-жажыл кырлары, оноң ары ногоон мөңкүлөр.

Күн керек дезе кырдан да ашпаган, а өткүрө көрүнип тургандый жукачак ай качан ок илеленип чыгып келди. Журтты айланчыра турган кырлар эмди-эмди ле кайлап ийгедий, озор кайкамчылу үңгүр тымыкка туттуруп, айдын алыс чалуузына жунунып, нени де сакыйт. Же кырлар кайлабаза, кайлабагай, а почтанын жанындагы столмодон радионын көжонгы түней ле угулар. Онын күүзи эбире тууларга жаңыланар, оромго дезе кино көрөргө клуб жаар бараткан улус толуп келер... Энирги оромды ончо туралардын көзөнөктөри текши карап тургандый база ла бир эмеш ой өдөр, оноң оромды жакшы көрүп аларга турган чылап, көзөнөктөр отторын жарыдып ийер.

Бу мындый ла јакшынак энгирлерде јурт ичинен мени бедреп таппазыгар. Јажырбай айдайын. Бу менин кандый да саг башка сакынчы сакып јүретен ойим.

... Башкуш суунын табыжы ыраактан клееткен мун аргымактардын алгыс тибиртиндий. Мен јабыс кайанын үстүнде. Ичкери алды жанымда сууны кечире барган трос, ого буулап салганы дезе суу кемјүчи Толик деп уулдын кемези.

Күнүн ле андый... Озо ло баштап суу кемјиирге Толик келер; ол кемезин Башкуштын талортозына јетирип алала, суунын түргенин билетен узун приборын кеменин арыгы кырынан эгчейип, узакка тудуп турар. Троско буулап салган јенгил кемечек чакпынга тзкпайдый арыбери бир эмеш чарчалып ла тургажын, менин сакып турганым једин келер.

Слер эн ле артык деп турган кыстыг айса көөркийигердинг јылу, јалакай үнин бу мындый ла јылдыстар мелтирежип турар ойдө, көксигерге ачу сезимниг ак кунукчалы келип турар ойдө, укканыгар ба?.. Је не деп айдар? Јүрегеер сыстап ла јымырап турар дезе, бу чын, је эски-эски сөстөр болор. А слердин сезип турганаар сананбас јанынан солун, кайкамчылу.

...Мен слерден: — Көөркийигердин эрке үнин укканыгар ба?—деп сурагам. Је канайдар: бу энгирде мен де укпагам. Эйе, укпагам.

Кийнимнен јенил-јенил табыш јууктап ла келеткенде, мен кайанын јүзине јөлөнип алатам, мынан улам бу јууктап келеткен базыттар ончо ло эди-каныма таркап, тармалу силкип турар. Је эмди менин көксиме кап-кара соок неме өнөлөп киргендий билдирди. Кайра көрзөм... Сүүнер!

Сүүнер... Јагыс јерге токтоп болбой турган тегерик көстөр лө билдирер-билдирбес тырлашкан эриндер... Көксинде кандый да учук үзүлгендий, Сүүнер көстөрин јажырар јер таппай салала, нени де айдарга албаданат, је тамагынан үн чыкпайт, ол колдорыла јүзин бөктөнип, ачу өксөй берди. Нени эдетенин аайлап болбой, кайанын үстүнде турган кыска чыгарга јүгүрдим. Мындый учына јетире чөкөнгөндү өксөшти мен экинчи ле катап угуп јадым. Баштапкы катап, былтыр күскиде суугуштап јүреле, Кара-Көлдөг ангырдын иркегин јыга адып саларымда, тижизи кайдан да чыга конуп, кејиринен саг башка үн чыгарган эди. Олор экү көлдө болгонын кайдан көрөйин. Айла бу ла кып-кызыл төш көрүнерде, түжиле арыганча јүргенимнен улам кородоп, ыраагынан ла кара јер дөөн јызырт берип ийгем. Андый ыраактан дробьло кем аткан?

Мен Сүүнерди кабыра кучактап, јүзине энчейдим. Ол кенетийин ыйын токтодып, мен јаар удур көрди. Торт јалбырт эттим: бу кыстар ыйлап ла алза, јарана беретен эмтир ине... Сүүнер торт ло энезине адылган баладый. «Сенин буруунды, да бойынды да ундып јадым» — деген чилеп, айдары јок кунукчыл, је ол ло ок ойдө эркечил көстөриле көрөлө, араай јүре берди... Бир ле биленип келзем, сол јаагым кызу,

өртөлөт. Кулагымда кандый да саг башка шынырт. Бу ак өңдү тунде... Онын... платьеи борорып көрүнеле, таштыг арјанда јоголып калды. Сүүнер јаагыма соголо, кенете јуре бергенин мен чат ондоп албай, узак отурала, ижин божодоло, кемезин јаратка чыгара сүүртеп јаткан Толик јаар бастым.

— Аруул, кеме бүгүн керек пе? — деп, Толик кайра да көрбөй, алдындагы ла чылап, жажытту унчукты. Мен неме айтпадым.

Ол тагыркаганду мени ајыктап турала, нени де эске алынарга кичеенип, жемирик јаратка отура түшти.

— Келбеди бе?

— Келген...

— Ачынышканаар ба?

— А та... Је деремне јаар барак!

— Јок, сен кыйышпай, ончозын јазап айт.

Мен арга јокто нөкөриме не болгонин ончозын куучындап бердим. Ол кенете мени чочыда «Э-э!» — деп кыйгырып ийеле, тура јүгүрди.

— Коп мене!

Чындап та, Сүүнерим ле мени коптог өскө, не де айрып болбос.

— Ол Јаркыннын учун болбос по? Ол бүгүн бистиг јуртта јүрди пе? Сени сурулап јүрген.

Јаркын, Јаркын... Сениг учун көөркийим барды, калак ла дезен!

— Толик, тургуза ла деремнеге бар. Јаркынды канай-канай табала, бери ий. Мени мында деп айт. Ончозынын, ончозынын јартын ого айдып бередим.

Толик јуре ле берген кийининде байагы мен отурган кайанын ту-жунан таштар јаырашканы угулды. Кем де кайанын төзи јаар агарып түжүп келетти. Бу мениг экинчи нөкөрим, Алеша, болгодый. Јуртта уулдар ортодо солун неме ле болорго тургажын, Алеша мени некеп келетен јери бу. — Аруул!

Унчукпадым. Ол јаратка араай жууктан келди:

— А-а! Сен бу отурыг не! Јангыскан? Сүүнерин клубтын јанында баратты не... Сени көргөг бө дееримде, мени јолдон ийде салала, јуре берген. Сеге айтпайтым. Ол андый јенил санаалу кыс деп. Онын ордына Јаркынла јүрзег кайдар. Јаркын сени тооп јат, а оны сен тегин ле өчөйдин. А-а, мен сеге бир неме айдарга келгем. Сережа келген. Бир жыл көрүшпегенеер ине. Барзан.

— Эртен...

— Је канай туруг... Тушташка шылтай бир-бир неме эдийерис. — Ол сабарларыла тамагы дөөн шалт этире чертип ийеле, күлүмзиренди. — Сережа сакып јат.

Мен болбодым. Ол сакып алала, унчукты:

— Сүүнердин өкпөлөнип турганын көргөнчө, Јаркынла бир аай болзон! Је көр... Талдап турала, куру калдын.

— Жаркынын эмди керек жок меге.

— Керек жок?.. Туку кем де келедири. Ээ, ол ак платту жүрген, ол эмтир, — Алеша тургуза ла жоголып калды. Келетен болзон, бис стадионнын трибуназынын жанында!

— ...Жакшы ба, Аруул...

— М-м...

Жаркын меге коштой отурып алды... Ол жуук отурганынан улам жылу эзин соккон ло сайын онын жымжак чачы жүзиме тийип, менин санааларымды там ла аргазы жок эдип турат.

— Сен не мындый кунукчыл? Мен жойу келгем, эртен ойто жүре берерим...

Кайкай бердим. Жаркын жаткан журт Башкуш сууны өрө, одус беристе ыраакта болгон.

— Не келген? — деп табылу сурадым.

Жаркын каруу айдар ордына, бажын менин ийиниме салып алды.

Кырдын кийни жаар жанып бараткан кыскачак жайгы айдын калганчы суйук чогы онын жаактары төмөн сүт чилеп ага берди. Каран кылчайып көрзөм, жаштар эмтир. Бу айалгадан канай айрылар? «Жаркын. тушташпайлы, жолукпайлы» — деп айдып ийзем, бу сөстөр чын болор, же онын жүрегине учы жок корон экелер. А мындый коронды бойым да сезинип отурум. Кыстардын кемизи-кемизи Сүүнер керегинде чынды ого не айдып бербеди не? Тегинде болзо, тилдерин тутпас эди. Бистин алтай деремнеде коптын устары бар. Мыны көрөр күүним жок! Же эмди коп деген неме тын да коомой эмес турбай деп санандым.

Эмди Жаркыннын үн жок ыйын көрөлө, тын ачурканып, оног кенете ого килей де бердим. «Кижиге килейтени кижини жабызадып жат» — деп, кандый да кижини айткан дежет. Жок, андый эмес, онызы төгүн! Мен Жаркынга килеп отурум. Же килеш килештен башка болуп жат. Килеп билбес кижини — ол бойы жаман кижини деп, бу ла отурала, жарт билдим. Чындан та, менин учун андый? Кажы бир кижини кандый-кандый сөс айдар. Онын айтканына ончо ло улус сокор бүдүп, бу сөс аайынча ла жүрерге кичеенгилейт. Кижинин күүнин тапчы ондоорго жарабас ине!

Городто үренип жадым, каникулымнын учына жетире беш-алты күн артты. Көп-көп жарты жок сурактардын бажына канай чыгарым?

Жаркынла да менин бу кожо отурганым неден улам башталган?

... Бир жыл кайра. Городло барадала, «Чанкыр Алтай» деп кино-театрдын жанына келзем, анда эки-үч алтай кыстар тургулары. Меч жаан-жаан чечектердин жанындагы беседкага отурала, бичигимди ачып алдым. Кыстар, байла, бир ле аай куучындары күүнине тийген учун, эрмекти өскө «темага» көчүрүп ийген болгодый. Тургуза ла орусташымыражып, база ла бир угуп отурзам. мен керегинде эрмектешип турган эмтир.

— Деремнеден келген болбой кайтсын.

Мен чала кызырантый бердим. Городтың ла деремнениң уулынын нези башка? Айса кийимимди көрөлө, анайда айдып турган эмеш пе! Чынын айдайын, жакшы кийинип алгадый аргалар каа-жаада болгон до болзо, же мен тыш бүдүмиме тың ајару этпейтем.

— Городской келин сакып отурган болор бо? Хи-хи...

Торт неме сеспей отурган кижн болуп ийдим. Чек јарабай да турган бичиктин үстүне көнкөрө бөкөйип алдым.

— Кайдан көрүп туруң, карын да калапту уул болор бо?

Мениң јаражым да јараш эмес ле. Је кыстар база городтың эмес ине. Узун чончойлу туфляларында турган туружы — чек ле тоштогы торбоктордый. Санаамда мынайда тунгдейле, там ла өкпөөрий бердим. Өскө јерде болзо, једип барала, ончозын туш-башка тоскурып ийер эдим. Је тенексимек немелерле мында канайып берижетен?

Байла, мен алдында бойым да тенек болгон ошкожым. Качан кыстардан кем-кем мени калас јерге айткылай бергенде, акыр ла, эмди айткылап ал, онын өчине мен сеге бойымды өнөтийин ле сүүдиртеле, је ле деген тужунда, чачып ийерим деп сананатам. Је эмди кыстар үчү болгон учун, эн ле јаражын талдап алдым. Кеберим коомой до болзо, је сөстөрдн эптү айдарга сүмени таап алар болорым ба? Олордын эн ле сүрлүзи Јаркын, бистин аймактын кызы деп ол тушта кайдан билейин.

Је ол до болгон... Јуртыма ойто јанып келеле, јарым ай өткөн соңында бир күн бије-ойынга клуб јаар бастым. Је не деп? Чечеркек кыстардын эн артыгы бу туру не!

... Кырдын кийинине кирерге мендеп, ай јылгыр ажа берди.

— Јаркын, ол бир беседкадагы бичик кычырып отурган неме сагыжына кирет пе?

— Кандый неме?.. Кандый уул...

«Кандый уул?» — деп айдынып ийип калган, көөркийди ле сени! Торт ундып та койгон! Јаркын коомой кыс эмес, ол тушта кыстарла кожо јүрген учун, анайткан болордон маат јок. Таңынаң алза, табылу, тәп улустар бир јерге јуулыжып келгилезе, чек бош салынгылап ийет ине!

— Је городтогы чы... парктагы чы... эмди ле јарана бергем бе?..

— Канайдар, эмди ончо јиит кыстар андый ине. Јаргы чыгарар болзо, тургуза ла...

— Кижини јетире көрүп албай јадып, ол керегинде эрмектенбей јүр... — Мен Јаркынды артырып, јурт јаар базып келеделе, кайра көрзөм — ол сууны өрө алдыра бараткан эмитр.

Јүрегим ачий берди. Јуртына јетире түниле јойу барар, таң алдын-

да, байла, једер. Онын ордында мен де болгон болзом, кандый санаалу барар эдим...

Јаркынга јүгүргенче једиштим. Ол унчукпайт. Онын эки жылу колдорынан тудуп аларымда, ол токтой түшти:

— Мен... бурулу, је мен сени сүүп јадым. Сен түңей ле ончозынан артык, билдин бе? — деп, кыс шымыранып турды. — Аруул...

— М-м... — тамагым торт кургап калгандый.

— Сөстөр керек јок. Сеге анайда бүдүп јадым. Сүүнер сенен жүре бергенин база билерим. Меге јаман сананба. Сеге ле јакшы болотон болзо, меге оноң артык не де керек јок...

— Јаркын, бис эмди, байла, качан да јуук тушташпазыс. Је мени ондогонунг учун јаан быйаным болзын!

Чындап та, бу тегин ле кыстар керектү өйдө улусты кандый јакшы ондоп јат! Мен, байла, онын бу эткен керегин эдип болбос болорым. Кенете Јаркыннын бу кылыгын мен кандый да бийик бодоп, оны сан башка тоомјыла тоой бердим. Оноң айдар сөзим табылбай каларда, онын эрке мойнын колдорым орой тудуп алды. Бис шак анайда узак турдыс.

— Је бар, Аруул, мен мындый болорын сакыгам. Је бойым айрылып болбодым. Бар, Аруул... Сүүнерди таштаба, мен ого туштагам, айткам...

Мен бажымды уур салактадып алала, јолдогы курч таштарга такыла јурт јаар бараттым. Бүгүңги энирде мен ончо ло телекейле айрылыжып јаткамдый, оны жылытып ийгемдий. Онын учун бу јер үстүндеги ончо ло коомой немелердин болгон шылтагы мен эптирим деп шүүнедим.

Эмди, качан Сүүнер сала берерде, ончо телекей де меге керек јоктый. Бүгүңги күнге јетире улустың сүүштен де бийик болар учурлу дежип турган амадулары, санаалары меге не де эмес деп билдирди. Карангуйдагы ташка база ла бүдүрилдим. Јыгылган јеримнен тура јүгүрип келеле, бу ташты ойто келип коркушту тыңыда тееп ийдим. Батинкамнын бажы кодорыла берди. Оноң болгой јердин де кабортозы кодорылала, тегери дөбн жылдыс болтуп адыла берген болзо, макам канбас эди! Кайкабас эдим.

Јурттын больницазынын јанына једеле, байагы стадиондо болоочы уулдарды эске алынып, онг јаны јаар бурылдым. Ой орсй ло болзо, уулдар анда болтыр.

— Аруул! — узакка көрүшпеген Сергей мени кабыра тутты. Володя деитен уул колыма кандый да соок кырлу неме туттургузып берерде, көрбөй дө јуда салып ийдим.

— Тиу-у! Классно! — деп, айландыра уулдар сыгырыжып кайкашты.

— Јаркын кайда? — Алеша мененг күлүмзиренип сурады

— Јана берген.

— Бу сен кайткан кижиге? Кысты жаңыскандыра түнде не божоткон? — Алеша журт жаар тидиреде жүгүрө берди.

Бир он беш минуттың бажында аптеканың жанындагы отту столмонун алдыла атту кижиге өдө конды. Бот сеге Алеша! Кенете ончобыстың артыгы болуп калган! Бис бу ла мындый оок-теек керектер өгкүр бой-бойысты жетире көрүп болбой жадыс. А бис Алешала качаннан бейин таныш!

— Таайының састагы армакчылап койгон адын минген эмтир! — деп, узун сынду Женя (Сүүнердин карындажы) жартады. — Ба, уулдар, бистинг нөкөрибисле не-не болуп турган ошкош... Мындый капшай атты канайып ээртеп ийди бу? Жаркынды эмди ле канжаалап алала, экелер, көрөрөөр дө.

Же Алешага ол гун туштабадыс. Оны сакып чөкөйлө, айылдарыс жаар таркай бердис. Жаркын ойто журт жаар келбегенин, «Колхозтон түшкөн улусла атты ойто ийе берерин, минип ал» — деп, Алеша айдала. кысты атка миндирип ийеле, бойы ойто кайра жүрүп ийгенин эртезинде укканыс. Мен бу түн уйуктаарга барбай, Сүүнер керегинде узак санаып отургам...

* * *

Кандый ла албатыда жараш керегинде бойының ич санаазы ла сөс төри бар. Јер жараш болор, эткен керек жараш болор, жүрүм жараш болор. Бистинг улус терең санаалу, буурзак ла чыдамкай улусты сүүп јат. Чыйрак аттарды мактайт. Чечен, жардак, ойгор ло кожончы кижини сүүйт. Је оноң башка, санг башка жараш база бар, ол — кижининг жаражы. Бистинг алтай јон ортодо карган улусты јакшы керектери учун, үй улусты ус ла керсү болгоны учун, јииттерди ак-чек болгондоры учун күндүлейт. Јараш улус буурзак, керсү, тыныя да кысканбас, өкпөоринкей болор. Анайда ок алтай эл ортодо кыстардан болзо, ак чырайлу, көчкөдий чачту, омок-јардак куучынду, коо сынду ла ачык-јарык кара көстүлерин жараш деп бодоп жадылар. А Сүүнер, менин кару экем... Онын сыны бийик эмес, је ондо ак кайыңдардын коозы бар, ол түн кара көстү эмес, онын көстөри чаңкыр, је ондо алтай сүмерлердин курчы ла арузы бар, онын чачы кайадаг чыккан аржандый быјыраш эмес, коныр, је анда туулардан түшкөн јайгы эзининг јылузы бар. Бис экүлпиг де тушташканыс санг башка... Је тушташкан да эмес, бис жагыс јурттын ине... Не дезе, мен оны... кенете көргөм... Озо баштап көп лө кызычактардый болгон. Јолго тозып алала, карга көмүп, ачындырын эмезе магдайына ачыда чертип те туратаныс. Је бир катап јаскыда школдың оградазының ичине агаштар отургузарга кыр жаар барганыс. Бис јолло барбай, кайанын жүзи одыра чике чыкканыс. Сүүнер, онын үүрези Вера бисле эместенг керижип салып, озо чыккылап бараткандар.

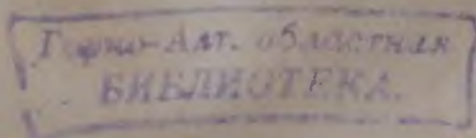
Je кенете таштын кийининен кап-кара сыгырган сурт эдерде, Сүүнер чочыйла, тудунган агажыла кожо төмөн жылбырай берген. Шак ла онын алды жанында дезе мен тургам. Көп сананбай да Сүүнерди кабыра тудуп алдым. Онон улам бойым да төмөн жүре бербедим. Эмди бис экүге бой-бойысты божодорго жарабас. Мен сол колымла сарбайып калган тайа агаштын төзинен тытпактанып, онг колымла Сүүнердин курлаазын орой кучактап алгам. Качан сагыжым токунай берген сондо, кыстын төжине түртүп алган жүзимди өрө көдүрүп, онын жаан көстөрине жолуктым. Бу ла өйдө алдынан жаба жеңип келген Алеша биске турарга болушту. Онон ло бери Сүүнерге мен жууктабайтам. Оромло ол удур келеткенде, мен жолугарынан чала аланзып па айса коркып па, же оромнын экинчи жанына кече беретем. Најыларым мыны сескилеп алала, бис көрүнип ле келген жерде өнөтийин уялткылап, школго келгенде, доского бо айса дневнигиме бе «Аруул+Сүүнер=сүүш» деп бичигилеп койор. Көбүркий кыстардан да, уулардан да жол албайтан. Бир катап мындый сөстөргө чыдажып болбой салала, Сүүнер меге келди... Сүүнер класска кирерде, анда жангыс ла мен болгом. Качан ол столымнын жанына басып келерде, мен көзимди де көдүрбей отурдым.

— Аруул, сен... — деп, Сүүнер, качарлары кызарып, унчукты. — Бу немелер бисти не айткылап жат, а?..

Эжиктен коркушту көп жүстөр көрүнди. Мен кенете, чактыртып алгам чылап, столды туура мергедейле, Сүүнердин колынан жеңип, эжик жаар бастым. Бу ла өйдө сан башка неме боло берди: жангы ла каткырыжып турган балдар кенете чырайлары соогылап, каткылары жүстеринде анайда ла тонуп калды... Сүүнер ле мен ол ло жеңишкенче узун оромнын талсүтөзүн өдөлө, Башкуш суунын жарады жаар өнөтийин бастыбыс. Же суунын жанына жеделе, экүден экү болгонысты жангы ла сестис. Сүүнер таштын үстүнө отуруп алала, не де аайы жок ыйлай берди...

Бис бу күн журтка энгерде келгенис. Качан кыстын ыйы токтоордо, мен оны суунын жарадына экелдим. Ол кызарып калган жүзин ару соок суула жунуп, жараттан энгейип алган турды. Онын койу конгыр чачы сууга чебер тийип, кичинек тегерик чырайы күскүленип, суула кожо арыбери чайбалып турат. Мен бу ончо өйдүн туркунына онон көзимди албай, таң эртеннен ала эрмектенбегенимнен улам тамагым кургап калганын жангы ла сестим.

Жараттан энгейип ийеримде, суунын түбинен меге Сүүнердин жараш чырайы удур корди. Мен батинкаларымды да чечпей, суунын тайыс кырына кирип, кенете табылып келген кыстын сууда күскүленген чырайын эки алаканымла чебер сустым. Алаканымды сууда көдүрөргө де жеткелегимде, андагы суу сабарларым өткүрө агып, Сүүнердин сүйрлү чырайы ойто ло жоголып калат. Айдарда мен кыстын жүзине жууктап келеле, же изү тыныжын сезип, сууга энгейеле, алаканла сузуп алган сууны ичип ле, ичип ле турдым. Билбезим, ол тушта канча кирези



суу ичкем, же менинг алаканга сузуп алган суумда Сүүнердин чырайы болгон. Учы-учында Сүүнер, мен онын сурин окшоп турганымды сезип ийгендий, тыныжы буулып айтты:

— Соок сууны көп ичпе...

Журтка ойто једип келген сонгында бис экү керегинде куучын токтободы. Бу куучынды эмди журттын колчы эмегендери улалтты:

— Бу эки бала јаманга ба, јакшыга ба? Ээ ча-алта, эмди јаш улус андый кемзинбес те болуп барган не...

* * *

Бис экүнинг јөптөшпөй барганыс неден улам болды не? Је улус бойбойын баалап, тооп билбестин учун јылыитып јат. А бис ненинг учун? Мен бодозом, керек бир јаскы күннег башталган. Шкөлды божоткон соондо мен үредүге тургуза кирбегем. Былтыргы јас бистинг аймакта үүр өткөн. Колхозтын малы кырылып турарда, колхоз көп малды деременинг улузына үлеп те берген эди. Бисти комсомолдын јууны болор тушта Азалу деп турлу јаар койдын фермазына болужарга ийгендер. Түндүк теңиске де ол тушта койлоп барар эдим: Сүүнер кожо болгон ине! Бу ончозы санаама јарт кирет: эниргери, ак јолдо чанакту аттар. Уйкуллу элбизиндү јаскы јымжак күннинг чак-чинеги учына чыгып барадарда, бис Азалуга јеттибис. Јаркын, Сүүнер, Юра, Валера, Алеша, мен койдын бу турлузына артып каларыста, арткан чанактар оной ары өскө турлуларга көндүкти. Биске, јиниттерге, мынайда ла иштенип јүрери коркушту јилбүлү. Ыраакта иштегилеп јүрген бир журттын улузы качан да болзо бой-бойына јуук.

Эртезинде Касту деп төртөн јаштан ажа берген малчы ла Јаркын, мен Маңырлу меес дөөн эки јүс койды текши үүрдег бөлип алала, чыктыс. Кайзырыктай тонуп калган карды күрекле казары күч. Бис түжиле кар күрейле, бош арып калдыс. Јаркынла бис экү ортодо куучын чыкпаган да... Ишке кыјырантып, арып та калганымды көргүспеске күрөп ле турдым. Качан јалбырактыг кары көдүре күрелерде, койлорды јагы одорго айдап салала, амырап-ажанып аларга јаан таштын алдына бардыс.

— Кырлан арјаннан јаан тобрак келерге јат — деп, Касту теңерининг боро келтейи јаар көрөлө, эстеп айтты. — Мынайда ла тымый бергенде, шуурганы күүлеп келетен јер эмей. Аруул, сен ол ак маңдайлу кара кучаны көстөнг салба ла. Ол — үүрдин командири ине ..

Анча-мынча болбоды, кезем тыг салкын келди, көжү кардыг баштапкы јундары түшти.

— Балдарым, койлорды төмөн агаштарга айдагар, эм ле калапту неме башталар болор. Ух, арай сеспейтирим ине... .

Јаркынла экү јалбактын јүзинде кырмактангылап јүрген койлорды



болор-болбос одорынан айрып болбой турганчабыс, чындап та, «калап-ту немени» кыр ары жанынан кем де бери төгүп ийгендий болды. Касту база жүгүрүктө, сыр жүгүрүктө. Койлор жер сайын мантажып, а бир бөлүгү кара кучанын кийининен ээчигенче жалбакты туура болордо, нени эдетенин билбей турдыс. Кажы ла койды төмөн тартып күчиг жетпес, а ончозы кожо бир аай айдалбайт.

— Аруул, кара кучага једиш! Арјанда кайа!

Мен карга көмүлө-көмүлө кучанын жолун туй жүгүрдим. Кайага он беш ле алтам кире артарда, үүрдин башчызына једжип, јыга тартып алдым. Јаркын ла койчы јыгыла-јыгыла мен јаар келеттилер. Койлор токунай түшти. Је андый да болзо, токтодынып болбой, кайадан үч кой ажа конды.

— Аруул, койлорды турлуга апар, Јаркын күчи јетпес, мен барзам — сен бу јерди јакшы билбезинг. Кайадан ажар... Бис экү ол койлорды көрөлик. Бир-бирүзи тирү арткан болор бо...

Кара јерди каргап, койлорды турлуга экелзем, арткан најыларым база јеткилеп келген эмтир.

— Јок, ол улусты бедресрге барар керек! — деп, Валера ойноп јаткан көзөрүн чачып ийеле, түймөп чыкты.

— Көрсөн дө, Јебечектин уулы ойноттырарын сезеле, качып јат. Олор экү јеткилеп келбей кайда барар? — деп, Јура кийиске кыйын јадып ийди. Валерала экү карануй түнде турадан чыга бердис.

... Бу түнде койдыг эдин јигенис...

Јаап турган кап-кара кар өткүрө, түннег өскө, не де билдирбейт.

Келеделе, будын булкый базып алган кыска јолдо туштадыс. Ол таштын үстүнде отурды. Малчы оны јандырып ийелс, бойы койлорды бедреп барган эмтир. Уксабыс, бир кой өлгөн эмтир, арткан экүзи кайда барган — јарты јок. Кастуны бедреп, мен барарга санангам, је көкөрим болбоды: онын учун керек дезе арай согушпадыс. Арга јокто меге Јаркынды экелери артты.

Је эки койды тапкандары... Сүүнөр ле Алеша, оног Јура болгон. Уулдар кийистинг үстүнде јадып болбой салала, кийнистен келген эмтир. Валера дезе койлорды таппай салала, өлгөнүн јүктенип келген, а мен дезе — Јаркынды...

Јаркын буттарын тазтагы изү сууга сугуп алала отурганча, кызарып калган Сүүнөр тынастаганча келди. Оны ээчий — сүүнчилү Алеша, жемире көрүп алган Јура, база бир-эки частын бажында Касту кирди.

* * *

Акыр, мен куучынымды неден баштаган эдим? Сүүнөр менин јаагыма соголо, јүре берген. А бу ончо айтканымды мен бу түнде эске алынып отурум. Јап ла јагы, Сережа айылына јанардан озо, меге көп

немелер куучындаган. Бис оныла экү жаан күрге јетире барганыс. Сүү-нердин Алешаны ийде салып качканы меге эмди јарталып баратты.

Ол кой бедреп турар тун (бу март айда болгон, а эмди август) Юра Сүүнерди албанла окшогон эмтир. Је Сүүнер ол керегинде меге ол тушта нени де айтпаган. Је Јаркынды мен өткөн јайдан бери өчөп турганымды Сүүнерге база айтпагам. Онызы не керектү?.. мен Сүүнеримди тунгей ле сүүп тургам ине. А Јаркын... курч тили учун каруузына турар учурлу. Эмди де санаама кирет: кижини анайда төгүндеерге јараар ба? Кандый тенек... Эмди оны сананарга да эби јок. Бу койлөп јүргенисти эске алынбас та эдим, је мен бодозом, мында көп немелердин шылтагы бар. Юра эмди де деремнеде. Ол ло тунниг кийининде Алеша Сүүнерге туштаза ла, оны сөстөп турар болгонын Сүүнер бойы да күүн-күч јок айдып берген. Је Юра кече Сүүнерге мен ле Јаркын керегинде та нени де кожуп айткан эмтир.

Сүүнер, Сүүнер... Бис экүнин кожо болгон күндерисги ундырга турган ба? Оны кандый ийде-күч эмди јоголторго јат? Коп — ол качан да коп. Јаркын сеге чынын айткан ине! Бистин акту сезимис бу ооктеек немелердин јөргөмөш уйазындый кирлү учуктарын үзүп болбос по? Јаан акту сүүш, качан да болгожын, јер үстүне јангыны экелер, ончо немеле тудуш, ончого камаанду болор. Ол јангыс ла бис экү ортодогы неме эмес, ол бисти бу кару эл-јоныска јуук болорго үредет... Эки јыл кайра школдог јединишкенче чыкканысты сананзан! Мынызыла бис ончо каткыларды јоголтокныс. А эмди куру оосторди оодып чачарга күчис табылбайт па? Бис бойыстын сүүжисле нени-нени буспас болзо-быс, ол сүүш деп адалар ба?.. Тангынаг мен де, сен де мында нени де эдип болбозыс: бу керекте јангыс ла экүлеп јенгер аргалу. Улус ортодо (сен билерин!) өспөй, јажына тонуп калган шүүлтелер бар, јаг база бар. Јаркынды да алып көр... Эмди меге тегин ле најы. Уул ла уул айса кыс ла кыс најылашканда, улус ого не де дебес эмтир. Је кыс ла уул коштой ло турганын көргилеп алды ба, коптын кызыл өрти деремнениг кезек эски тураларын тургуза ла өртөп ийер. Сууны бого өскө кем де эжелип урбас, өчүрбес, Сүүнер... Алешага сен де најы, је улус сени эки уулдын кийининен јүгүрип турган дешкенин мен укпаган деп пе. Бойыг да угала, каткырзан: онын учун мен сени канайып чачатам?

... Күрдин јанында мынайда сананып отурганчам, суунын түбиндеги јылдыстар көдүрези түгене агып бараткылады. Эбире ар-бүткен кандый да солун, ару. Казыгын айландыра тазада отоп алган армакчылу аттар. Төмөртинен кожондоп чыккан пөтүк. Туралардын јабынчыларына јенгил илингилеп калган чыкту, куу туман. Олсннин јалбырагына чыккылап алала, көгөрижип отурган торсок чалындар. Устүнен ойгоноло, јуртты чөйбөк өзөккө салып, эки јанынаг темдежип алып, кайдаар да бойынын једетен јерине брааткылаган туулар. Айландыра эртен тураныг ак-боро тымыгы.

Өрө турала, айылым жаар бастым. Жайгыда турада консырын сүүбей-тем, онын учун тура үстүндеги төжөгиме чыга бердим. Жуурканнын алдына коштойындагы айылдын кискези кирип калганын чочып сезеле, оны житкезинен чыгара тарттым. Тижи кiske чаптыксынганду маарап ийеле, көнө лө жер дөөн калып ийди... Кайра бурылзам, күнбадыштагы Кубадру суунын үстүндеги кызыл кайалар күннин баштапкы учуктарына чололонуп келтир. Жастыктын алдындагы кече түшгө кычырып жаткан книганы алала, ачып ийзем, өзөгиндеги кургап калган чечектер төжиме түшти. Олорго чактыртып ийгемдй, селт эттим. Бу Сүүнердин чечектери не... Торт ло жагыдан нени де таап алгамдй!

... Бис ол жаскыда койлоп жүреле, иштейтен күндөрис түгенерде, журтыс жаар жойу жанып ийгенис. Жол карарып, жымыраган жастын сакынчылу эрү күүзин сестирип туру. Күнөттөрдө кардын кайылары башталган. Арткан најыларыс озо баскылап ийерде, Сүүнер ле мен мендебей келеткенис. Сүүнер ару булуттардй жымжак, ээлгир үниле жайым жарлап келетти.

Мениң изү сүүжимнен
Сүмерлер бажы кайылар.
Сенин тегин көзинген
Телекей меге көрүлер...

Онын үни чындап та жараш, оны айландыра журттар ончозы билетен. Боочынын үстүне чыгарыста ла, журт көрүнип келди. Айландыра тууларда кар жатканча ла. Жолдор тын карарып калтыр. Ыраактагы журттагы радионын үни билдирер-билдирбес ле. Эбиреде ажыктап турганчам, кийин жанымда Сүүнердин үни угулды:

— Аруул, бери кел.

Кайра барзам, кыс таштын төзиндеги кардын үстүнде алаканыла нени де бөктөп алала, кыйын жатты:

— Мен нени таап алгам, айт?

— Кушкаштын куру уйазы ба?

— Жок... — Онын чанкыр көстөри жажытту отторло камыла берди.

— Агастын изи бе?

?? — Көөркийдин чанкыр көстөри көргөнчө лө. — Же, калганчы катап айт.

— Былтыргы жиилек...

Сүүнер тизезине отурала, колын кардан айрып ийерде, ак кардын кырында... Көктаман! Кандый кайкамчылу! Кар ла чечек...

— Кандый коркыбас чечек дезен, Сүүнер? Качан жайылат не?

— Жасты көрөргө мендеген не көөркий. — Кыс чечекти тангыркаганду сыймады. — Эмди энгирде көзин жумунып алган.

— Көзин... көзин дейдин бе? Чындап та дезен. Торт ло чанкыр... — мен Сүүнериме «сенин көзин ошкош» деп жүк ле айдып ийбедим. Же

эби жок болордо, сөс таппай, сабарларымды болужы жок кыймыктада бердим. Же Сүүнер андый өйлөрдө менин айдарга турганымды озолодо сезип, кееркемжилү кызарала, бойы да сананбай нени-нени айдып ийетен:

— Мыны ненин көзи деп адайлык?

— Жердин?.. Кардын?.. Айса...

— Тенеринин оодыгы ошкош... И-и, андый да эмес. А сен билеринг бе? Жо-ок? Айса, «Кардын көзи» болзын ба? Карда кандый көс? Ол чечекти тогуруп турганда, онын көзи не болотон ол...

— Айса ненин де эмес, Сүүнер. Кемнинг-кемнинг болзын ба? Не унчукпайдыг, бери көрзөңг дө... тегин ле «Кардагы көстөр» болзын ба?

— Же...

Чечегешти кыска үзүл бөрерге турарымда, ол баштапкы көргөн чечекти үспейлик деди. Бис экү жалбакты өрө көктамандар бедреп жүгүрдис. Мен нени де таппадым, Сүүнер база таппады.

— Аруул, же жаналык. Бу сеге... көктамандар. — Сүүнер бир канча чечектер таап алала, байадан айтпаганын жагы ла сестим.

... Книгамды колымнаг түжүрип, чечектерди оодо тудуп ийбеске оны алаканыма жеңил салдым. Бу кичинек чанкыр чечек сан башка ийде-күчти, чыдамкайды кайдан алган? Ол көп өскө чечектерден жаан да эмес, жараш та эмес. Күнге тартынган сүүжи ого күч берген. Өскө чечектерден сүрлү болгоны жаражында эмес, соок карды кар дебей, жарыкка тартынганында. Жайгыда, жылуда өскөн болзо, мындый кайкамчылу болбос то эди. Айландыра карлар оны жаба баспайт, ол кардын жаражын илелендирет. Сүүнер, бистинг де кару күүнис андый болзын. Көктамандый сүүжисти кандый да ичи соок, же тышты кандый ак уут-сөстөр жоголторго иженбезин де! Сен билеринг:

Улустыг кобы кижиден болгой,
Чечекти де коптоп салар.

Ромео ло Джульеттадый болбозыгар дешкилегей, Изольда ла Тристандый, Меджнун ла Лейлады, Чейнеш ле Карадый болбозыгар дешкилегей, же бистинг күүнис тегин, ару болор, кару нажым...

... Жайгы каникулым бир канча күннен божоп калды. Бу түннинг кийининде Сүүнерге туштабадым. Ол Аргакөлдүнг покосторы жаар өлөңдөргө жүре берген. Же почтаныг машиназына отуруп ядарымда, онын үүрези Вера келеле, айтты:

— Сүүнер сенин үренип турган городко барар. Кожонто үренир.

Сүүнер кожончы болгонын мен слерге зйткам. Байла, бир канча жыл өдөр. Онон Алтайдынг ичинде менин ырызымнын кожонгын слер угарыгар. Онын кожонгында слерди, алтай эл-жонымды сүүген сүүш угулар, онын үнинде төрөл туулардаг алынган, жайалду күү болор. «Кардагы көстөр...»

Ботпок КУШКУЛИН



Массовиктин' кожон'ы

Мөш агаштын' өзөр жер —
Мөнгү бийик тайгада.
Массовик бойым барар жер —
Малчылар жаткан одуда.
Жеерен адым желер жер —
Жер боочыны эдектей.

Кайран бойым жүрөр жер —
Койчылар жаткан турлулар.
Кайран бойым массовик —
Кайда ла барзам, куучынчы.
Бойдон бойым кокурчы —
Бойлу кыстар жанымда.

Чибилүнин' кыстарына

(КОКУР КОЖОН)

Чибилүнин' кыстары
Чийик-кара кабактулар.
Чын ла жазап иштезе,
Чыдамалду көөркийлер.
Чибилүнин' кыстары
Чип ле чичке сындулар.
Жазап жуулып келгечин —
Жайылып өскөн чечектер.

Чибилүнин' кыстары —
Чичке жараш үндүлөр.
Клубка желип ойнозо,
Омок-жимек көөркийлер.
Чибилүнин' кыстарын
Чийип канайып чийейин?
Жаражы коркуш кыстарды
Журап канайып алайын?

Кин улус

Улаган деп бу алтай—

Улу тепсен кырлар.

Оңдо јаткан улус —

Ойгор иштү баатырлар.

Ынаар, ынаар тууларлу

Ыраак турган Улаган.

Түмен канча сууларлу

Телкем бүткен Улаган.

Канча малды азыраган

Кин албаты мында јат.

Баатыр керек бүдүрген —

Мак болзын слерге!

Төрөл тил

Торко кийип толголзом до,
Тобракка жыгызам да,
Орчыланга аярынып,
Оморкогон тилим алтай.
Ол мени чуулап алган,
Кабай кожонун сыйлаган.
Яш бойымды эмискен,
Өрө турарга тын берген.
Менин отык-бычагым ол.
Оныла нажы табарым,
Оныла оң аларым,

Оныла жолдор өдөрүм.
Тилим — ол ай канадым,
Айас тенеридий ару,
Алтай жеримдий кеен,
Айан көлдөрүндий агару.
Тилим — ол менин өзүмүм,
Тазылым болгон албатым,
Тилим — ол менин магым,
Төрөл жерим, Алтайым.

1965 ж.

Бу кышкы түнде...

Жастыра-мыстыра кожондоп,
Койыныма отурадың,
Қарарган көстөрүң тостойып
Куучынымды сакыйдың,
Эрке кызым,
Энчи кызым.
Бу кышкы түнде,
Бүрүңкүй узун түнде
Мен сеге чөрчөк айтпазым,
Баатырларды истеп барбазым.
Кыскарта жүрүмим айдайын
деп.
Учурын жартап берейин деп.
Жакшыны да көргөм,
Жаманды да билгем —
Ак-чек, агару жүргем.
Тандактарга амадап,
Таныштарга сүрнүгип,
Ачаптанып тынгам.
Алтай эрмектин, төрөл сөстин
ачузын,
жалакайын,
учкурун

Жүрөпимле билгем.
Одулу жерге, үделү жерге
Оныла суузынып алала,
Ичкери жүткүйтем.
Жүрүмдий
чындык,
кеен, жаркынду болорго
санайтам.
Көксимде бар үнимди
курчыдып,
ойлодо айдатам.
Санаамды,
Күүнимди
уур болло бергенде,
базырткы баскандый,
Тууларга бурылып,
Одуларга түжүп,
конуп,
кожондоп,
жазылып калатам.
Малчылардын жүрүмин көрүп,
чындыгын,
чыдамкайын кайкап,

жүрүмгө алтайтам...
Эрке кызым,
Энчи кызым,
сеге
менинг билгеним,
билгирим керек жок.
Тижин тиштенип,
Колунг шыманып,
Жүрүмнунг учурын

Бойунг билеринг
маат жок...
Алтай чөрчөктөрдиг сеге
Буурайган таадактар айдар.
Бүрүнгүй түндер өдүп,
Бөөлжөнгөн таандактар
кычырап

1965 j.

Айрылыш

Ак туманга јаландар ороткон,
Алыс јердег талтар үндеген.
Ары бурылып, мен баскам,
Аргымак адым киштеп арткан.

Тайганын мөштөри шуулап арткан,
Түмен суулар үнденип арткан.
Ары болуп, кожоң чөйгөм,
Алан кайкап ай турган.

Роберт БЕКЕНЕВ

Жаскы эн'ир

Жаскы энгирде

Айландыра тымык,

Көсти карануй туйуктай турат.

Аркадан соккон салкыннын эзини

Чечектин жараш жыдын экелет.

Жаскы энгирде

Сүүнчилү табыштар

Көнөтө ончозын тындандырып ийет.

Жаңгы өйдүн жылу эзини

Лииттер жүрегин ойынга кычырат.

Жаскы энгирде

Мен кеен жалаңда

Жажыл өлөңнүн үстүндө жадырым.

Кырлар ажыра Кадыннын жанында

Алтай кыска күүним саладым.

Жаскы энгирде

Кунужчыл санаалар,

Көксиме менин ачу экелег.

Ыраак алтайда алтай кыска

Уча берер күүним келет

Жаскы энгир,

Сен кайда, нөкөрим,

Сүүгөним кайда, айдып бер меге!

Мен ого жедерим, кучактай

аларым,

Жүрегимнин изү сөстөрүн

айдарым.

Кышкы Алтай

Кышкы күн кулагын

Кыжыран аттый кызынды.

Боро туман өткүрө,

Алтын чогы кызарды.

Алтай үсти ак көбөң,

Күн алдында суркурайт.

Көлбиреген ак кебис,

Салкындалып ойнойт.

Шыркалу карагайлар

Карагайлар шуулайт,
шымырайт,
шылырайт.
Окторго өткүре атгырткан
Тургулайт.
Шырказын эмдиге чаганала эмдеп,
Јуу болгонын јаантайын сананат.
Јут алдында јадалу немедий,
Оору кижининг септү белиндий,
Јылу эзинге чебер сыймадып,
Уур тынып, омор токунайт.
Омор ачу чакырайт
Москванын алдында,
Јоболду чайкалат
Берлиннинг садында.
Омордын онтузы
телекей өдүп,
Јүректин сызын ойто ойгозот.
Карагайлар онтойт,
өксөйт.
Аморды сурагандый,
канадын јайат.
Күкүрт ле болгожын, серт эткилеп,
Кичинек балдарын алдына јажырат.

Улуска барганы...

Кедери учкан јол тагдакка күйгендий,
Адымла жожо сары таг јелет.
Улустар тындайла, јажына кайкап сүүгедий,
Күүлү үлгер табар күүним келет.
Кедери көрүнгени — јаламалу боочы.
Көгүсте јаламадый апагаш кунукчыл.
Эрте карыырынан, оору тийеринен
Јоболду түймөп кунукпады ол.
Ол кунушкан —
 өйдиг алыс колы
Јүректинг үдезин базырып ийбезин,
Јүрүмниг чөбине туштаза,
 улусты
Сөскөн сезими сокорып калбазын.
Элдин салымыла тендей учарга,
Куркунымды алтай жүректөрле сугарадым.
Ургүлөп жүргөнче, јеримниг јажына
Кайкалы болуп, жүрөрге турум.
... Бүгүн тагла
 тенгери алдындагы
Јурттарына чолмондор јааган
Алтай улузыма
 мен барадым...

Чөлдөги агаш

Ол тазылдарыла јерден тебинип,
Учарга тургандый, бүриле талбыйт.
Эне јеринен ийдезин алынып,
Күчин ченегендий, кейди јайкайт.
Оскөн чөлин ол јараш эдерге
Элбек үстүне будагын јайган.
Көчкүн төнгөрдди јажыл эдерге
Күчтү тазылыла чык тартынган.
Ракетаныг сүрин
 (чике турзын деп),
Күнниг алтын төзине јөлөгөн.
Күн чөлине тыныш бөлзын деп,
Јерге оны бириктире туткан.

Агаш мындый каруулу
каруулда
Кыжы-жайыла сергелен туру.
Төрөл жеринен салынбас болгондо,
Качан да ийделү жажарар туру.

* * *

Кижининг жүреги ару болзо,
Чанкыр теңгери ошкош болор.
Бу тужунда карануй да келзе,
Жарыткыштары ончо көрүнип артар.
Же ого жөргөмөш уйазы ошкош
Кара булуттар тартылып калгажын,
Коштой жүргөн улустаң болгой,
Жолыңды таппазың, ичкери барзан.
Улуска жаркынын бербей кыскаңган
Айың, жылдызың тумаланып өчөр.
... Же ачык жүрзөң, өскө улустың
Жылдызы кожулып, жаркыны көчөр. .

* * *

Табарып ийзе, кургай бергедий
Тамчыдаг талайдый суу башталат.
Урүп ийзе, кайылып калгадый
Уреннен бааттыр агаштар жышталат.
Сананбай кылчайып көргөн көрүштөң
Телекейге батпас сүдүш табылат.
Таныш кижининг болгобой айткан
Сөзинен көгүске сүүмжи жайылат...

Күрентилү одордо

Кышкы айандарга түшкөн
быыраш булуттар
Одорго келген түмөн койлордый.
Тожон жалбакла өрө көдүрилген
койлор
Быыраш булуттардый.
Эмди кырланга шуурган келер,
Ол малыңды, булуттарды чылап,
чачып калар.

Койчы најым,
койлорды агаштарга айда.
Кайдан көрөр та не болорын
бу кочкор айда.
Эртөннөң одорлор карлу куйундарла
Ойто ло катап толотон эмтир.
Амырабас колдорын күрек тудунын па
Айса бүрлөр тажыйтан эмтир.
Эмди тектирдин күрттеринде
сыктап,

Түүнөк карлар шуурат, шулураат...
Төрөң күрттерди көксиле эжип,
Арыган койды колдорын көдүрөт.
Былтыргы обооның чедени ажыра
Чебер түжүрдин колында койды.
А кой десе

Жараш жытту жайга кирип,
Бирде обооны көрөт,
бирде сенин бойунды.
«Эрик жакто көдүрткө жас келзе,
Нени жийтен?» — деп, онын көстөри
сурайт.

Арткан малын куйунның бијезиле
Көжө айланыжып, чеденге жууктайт.
А кой десе, нөкөрлөрүн сескендий,
Обооны таштайла, үүрине удур базат.
Оноң обоого көрөлө,
Кылбыккан күнге көргөндий,
Көзин јумунала,
Жап-жараш жайдың курсагыла
Шуурганнан бөктөнүп алат.
Бойунга десе јууның уур жылдарында
Аштап үрөтөнін көнетө көрүнөт.
Килемжилү көзинге койлорды эркелөп,
Мөш агашка ару кунуучалду
Лөлөнөдін,
Койлор сөс ондобозын
ундып салала,
Жылу, жылу нени де
олорго айдып турадың...

Мекейдин некешкени

Обоо торт ло, мешке чилеп, жемтийип калтыр. Онын жангыс ла жыгылары арткан. Шыралай-боролой эдип алган өлөнүн не де үзе жип салганын көрөлө, Мекей апшыйак калактай берди: «Жангыс уйды неле кыштат кайыс не?! Баш ла бол, баш ла бол!»

Ол жеерен адынан жайылып түжеле, исти кезип көрзө, өлөңди мыйгактар жиген эмтир. Кырутып калган сагалы байбандап, Мекей мыйгактарга кекенип турды: «Акыр, учкандар, эртен бого бир канчуун суймандылар болор бол...»

Чапкы салар эптү жерлерди темдектеп алала, түргендеп адына мийди. «Акыр, оморды бу өлөңнүн төзине чапкылап алзам, баштын түги де жетпес штраф болор болбос по?» — Мекей, каныккан санаазы өчүп, санаанды. Ол былтыр бир мыйгакты чапкылап алала, одуга жиликтерин согуп, буурын тиштеп отурарда, охотоведтер жеде конуп келген. Олор апшыйакты арбап, тургуза ла жүс беженди мойынына салып ийген. Бу керекти жаратпай, Мекей калаптанып чыккан:

— Алтайдын аңы. Онын ээзи — жердин ээзи. Кече ле түженип жатсам, ол жеерен уй жединип экелип берген. Ол берген — өлтүрүп алгам. Оноң не болды?!

— Жок, апшыйак, анда ээ бар, ол — государство. Оны өлтүргөн киши каруузына турар. Онын ээзи бис.

Же канайдар, жүс беженди жаан удатпай төлөп салган. Оноң ло берди Мекей анга тузак, чапкы салбас болгон. Онын ээзи бар, уурдап өлтүрөргө жарабас. Шак бу керек санаазына кирерде, Мекей чапкы салар шүүлтезин жаратпай шымыранды: «Жок, торт онын ээзине жедип, өлөңнүн баазын некежип албаганча неме болбос».

Чибинин төзинде карга бастырып салган кичинек туразына жедип ле келеле: «Эмди ле өзөк түжетем, Тардаш, өлөнисти мыйгактар жиген аайына чыгатам» — деди.

— Бу өзөк түшпөс бойыг канайып бардын? — деп, Тардаш ары-бери эгчендеп, чайын изидет. Тардаш эмегенниг мынайда айдары жолду: Мекей эмегениле экү жетен жашка жетире кожо жаткалы деремнеге төрт пө, беш пе ле катап түжүп жүргөн. Олор жай келзе, жайлуга көчүп, кыш келзе, кыштузуна түжүп, журтап жаткылаган. Ары-бери жүрүшкөн улустай «Өзөктө не солундар жүрөт?» — деп сурап, угуп алып жүргүлөйт. Бала-барказы деремнеге түжүп жадыгар дезе, качан да болгылабас. «Көйт, бого ло жадып өлбөй» — дежер, сан башка улус.

Карган улус деп, колхоз олорго пенсия берип жат. Жайгыда бригада келзе, ол каргандар өлгөн ижинде туружып турар.

Күн кулактанып өксөп лө жүрөрдө, Мекей кокпөндөдө желдирип, бастыра бойы кырутып калган, деремнеге жетти.

«Апшыйак неге амадаган болотон?» — дежип, улус чыгып көргө-лейт. Чын да, бу кижиге журт ичине келерде, солун неме болды. «Жаандар отураган жер кайда?» — деп сурулап туруп, Мекей сельсоветке жеткен. Кирип келзе, былтыр онын мойнына акча салган уулардын бирүзи мында ок отурды. Амыр-жакшы угужып божойло, Мекей комудалын тургуза ла айтты:

— Же, уул, мыйгактарын чедендеримди жемиреле, өлгөнүмди үзе жип салган. Эмди сен оны тургуза ла төлө.

— Кем? Мен бе?

— Айса кем төлөйтөн эди, Ангыныг ээзи бис деп, сен былтыр айткан жогын ба?

— Кайда ла жердин ангы слердин өлгөнөөрдиге жип салза, биске не керек? Деремнеге түжүп, эмеш политика үренер керек, былар.

— Айса өлтүрүп жип ийдин деп, не акча алган, шилемир?! — деп өбөгөн аайы-бажы жок атыланып, канзазын асты.

Мекей керектинг учына чыгып болбой, эки күн аракыдап, «доказывать» эдил салып жүрди. Неме болбосто, жакпырык жеерен адына мине согуп, жанып ийди. Ол жолой, сагалы барбандап, арбанып баратты: «Бир көрзөң, өлтүрдиг, жидиг деп ээзи табылып келер, бир көрзөң, жердинг ангыныг ээзи жок деп, жиген өлгөнүг учун кем де төлөбөс! Бу не болгон неме?!»

Чөлдө

Чөйбө желип өдөтөн чөлдөр
Чөрчөк жеринде артып калгандар.
Бадышты көстөгөн
Аттардын истери
Балкашка чейилип,
Жоголып калгандар.
Жылыжып келген мунг жылдар
Жылылып калган бу чөлдө.
Казыр улу каандыктар
Кайылып калган бу чөлдө.
Же качан да бу чөлдө
Жер силкинип жадатан.

Жуучылдардын кыйгызы
Жаныланып туратан.
Жер-алтайдын түбине
Желбистер чылап келетен.
Үлдүзине согулып,
Уч амырап жедетен.
Же олордын үндери
Эмдигенче жанылат.
Кымыс саткан казахтын
Кыйгызынан угулат...

1966 ж.

* * *

Отельдин көзүнөн кайра ачала,
Оскө городты
Ажыктап турум...
Жаан кара көлөткөм оромдо
Чалкойто жатканын
Ажыктап турум.
Жүс отторго чалыткан төжимнен
Жүрегим менин
Өткүрө көрүнөт.
Өткөн улустар менин үстүмле
Өнөтийин төпсөп,
Өткөндий билдирет.
Кар айланып, айланып, айланып,

Карарып јаткан
Көксиме түшкүлейт.
Јүзүн ле башка истерин артызып,
Јүрегиме базып,
Улустар өткилейт.
Кандый да врачтын рентгеновый чогы
Төжимди өткүре
Чалытпаган эди.
Кандый да эмчинин сескир приборы
Канымнын тебүзин
Ондобогон эди.
Тамырым менин темир јолдордый,
Тартылып, ороонло
Тудужып калган.
Јүрегим менин миллион отторлу
Городтор болуп,
Тургулап калган.
Онын учун улустын истери
Өйлөрлө кожо
Јоголып калат.
Онын учун кар айланып,
Көксиме түжеле,
Кайылып калат...

1966 ј.

* * *

Катап ла јыгылдым, ыйлаба, энем.
Кату јолдордон качпаган эдим.
Кару сөзинди айт, угайын —
Кайран энем, канайып турайын?
Јымжак јолды талдабаган эдим,
Јыгыларым деп билбеген эдим.
Көстинг јажын не урайын?
Көөркий, энем, канайып турайын?
Төрөл тууларым туманды өткүре
Төөлөр чылап жүргүлей бердилер...
Өйлөр өдөт араайын, араайын!
Кайран энем, канайып турайын?
Кичинекте шыркалу тиземди танала,
Килеп, өрө тургузып алатан.

Эмди — мениг жүрегим шыркалу —
Энем, энем!

Канайып турайын?
Жаанап алала, жыгыларым деп,
Жажына, байла, сеспеген болорыг.
Эмдиге жетире ол ло бойым...

Эмискен энем!
Канайып турайын?
Табышту жүреле, ташка илинип,
Такып ла јерге мен жыгылдым.

Кажайган чачынды канайып жүрөйин?
Кайран энем!
Канайып турайын?
Төгүни-чыны төгүлген јериме

Томон көрөлө, канайып барайын?
Каруузын жагыс — мен айдайын!
Кару энем!
Канайып турайын?..

Алкышту сөзбөрдү угатан болзом,
Антеј чылап, мен турар эдим.
Кату-јымжак
Јолдорды ылгабай,
Катап ла ичкери
Мен барар эдим!..

К. ТӨЛӨСОВ

Бистин огородыс

Жайгыда бистин огородысты көргөн болзоор. Чынынча айтса, көрүл болбозыгар. Огородысты айландыра жыду баргаа жык ла эдип, коркушту бийик кара чалкандар өзөтөн. Атту да кижини жаныла жортсо, анда не өзүң турганын көрөтөни та кандый болбогой. Каа-жаада ла кандый бир такаа жайбандап, коркушту узак арбанып жүрөтөн.

— Сен, Астам, ол такаадан көзүң алба. Жымыртка кычырып турган куш эмтир — деп, энем айдатан.

— Жымыртканы база кычырып алатан немези бе? Мен жымыртка кычырзам, не болбой не? — деп энемнең сурагамда: «Сен кижиле чечер-кешпе» — дейтен эди.

Энем база сан ла башка кижини, бир де неме жартабас, жагыс ла колы озо жедер. Колы да эмес, а мөңүн ийнелери атырайыжып калган же ле деген желбер чалкан үстүмө алып чыгар. Баш ла болзын, энемнең неме сурайдым эмеш пе! Онын ордына картошканын ортозына жылып, жажынып ойнозо торт. Төрт тамандап жүрөргө макалу! Жаш картошканын жыдын жытап, чалкойто жадарга жакшы. Жердег кандый да серүүн сыс билдирер, а жүзүңде көлөткө жайканып турар — оноң артык не керек! Туура чыкырып салып, араай сыгырып, жат. Сеге кем де чаптык этпес. Нени ле санан. Кызылгат, бороңот эмезе уй жиилек те керегинде сачан. Э-э, уй жиилекти мен түженип те туратам. Кайда-кайда уйлап, малдап турган улустар кезикте уй жиилек терип экелетен. Арсайта кайчылап койгон бажыска бир катап черткени учун же ле деген ууш уй жиилек беретен эди. Төрт-беш болчогун ойноорго артыргызып аларың, баштап би-рүзүң оозыңга салып ойноорың, оноң экинчизин, база ла көрөң, уй жиилек жок. Жакшы ойноп то албазың... Эх, оны сананбаза торт. Уй жиилек эмди болчоктонбогон до. Күскери болгон болзо. Бир күн бозу да эмисти-рип салзам, же жиилектеп барып келер эдим.

Бу мынайда картошканын өзөгине чыкырып салып, нени ле сананарың. Же уй жиилек кандый да тату болзо, бистин огородко кайдан

једетен эди. Бистин огородко нени ле салза өзөр. А јайгы тынчу, изү күндерде јыдынын јаражын не деер! Тен чөйилип, калбакка орлып јадар мөттиг бойыла амтандалар. Сананзан, јангыс бажын айланар, а созында јуулып келген амтан јок ак көбүкти туура чыкырып саларын. Мындый јараш сагыштын учына једип албай, картошканын өзөгинде сыгырып јадарын. Удаган јокто ло байагы кара-чоокыр куш «мен мында» деп чалканнын өзөгинен калактап-калактап чыгып келетен. Бистин кызыл-торко јалаалу ак пөтүк бу кыйгыны та кайдан угуп ийген. мен пөтүккө экү јарыш эдип кара-чоокыр кушка једип баратаныс. Бир катап ол көрмөстин пөтүги јодомды арай ла сындыра теппеген эди. Бажын јерге јаба сунала, үстим орто калып келерде, кажы барайын, багырып ийгем. База ла көрзөм, энем јүгүрип келген эмитир. Пөтүккө сыйра тептирип салган балтырымды сыймап, энем ајдат:

— Акыр, бистин картошкобыс сенин јудругындый ла болзо, бис ол ак пөтүкти суп эдип саларыс. Көрзөн, кижинин койлоп јүрүп, таштын кыбынаң таап алган кичинек балазын ыйладып турганын! Акыр ла болзын...

* * *

Мөненг бир ле јаш јаан болор уулдарды бугул тарттырар. А бу мен кайткам? Јаан да улустын оозынан төнөк сөс чыгатын эмей: «Сен аттын оозын аайлап албазын» Бу не деген сөс? Ат кижиден сагышту ба? Јартап айтса, өлөн јип турган нөмөдө сагыш болор бо? Јаашту күнде бугул тарткан уулдар айылына јанганда, мен тышкары чыкпайтам. Јүгүрип барып јолугар күйүним бар ла. Јангыс ла кан салып јүргөн кызылгадын эмезе јаныла јылан-көс болуп јүргөн кузуктарын экелбейтен болзо, кижин өкөрлөриненг не качар, олардонг не элјоксынар? Эмезе кижин укпаган јерлердин аттарын адаар: «Сай кечү, Кара-Таш, Кызыл-Јол, Көлдү Арт». Мындый јараш атту јерлер та чын бар, та чимириктерин соргылап, бойлоры таап јүретен, кижин кайкаар. Онын учура јаашту күнде түкү ле качан нөкейдиг алдына кирип калатам. Чала колы-будым јылып, эстей ле бергемде, уйкум туку Јабыс-Келин-эстин јанында келип јаткандый билдирер. Онон бистин огородтын ичиле келип јаткандый. Анча-мынча болбой туруп, бистин кжажаанды ла эбире сопор, онон чек нени де билбөзим.

Ойчонып келзем, јер јарып, чадырыстын јыртыктарынан кун чалып турар. Некейдиг јылузынан айрылып албай јаткамда, энем тышкартынан кирип келеле, ајдатан эди:

— Байа түндеги јаашка огородыс чек ле тызырап јат.

— А канайып тызырайт не, эне? Эх, бу да кижиде андый кулак јок. Менде андый кулак болгон болзо, база нени ле југар эдим. Бир ле күнге кулагысты толыжып алган болзоос.

— Бу неме дийт, неме дийт?

— Уйды атка канайып толайт эмезе бир азым чайга бир канга тагкыны.

— Бу... бу менен суранып турган эмес пе?

— Жок, анайда сурабазым, эне.

Торт ло энемнен эрмек сураарга болбос. Кату, казыр, кыйгас па дезде, бу картошканын, сөөклөнниг, морковтын өзүп жатканын көрүп, бистен де артык сүүнер...

Сары бүр жык ла тура бергенде, эх, кандый жакшы болотон! Кажы ла айыл огородында иштенер. Иштен орой жанган улус көнөк-сабаттары калырап, кангырап, картошказын түниле казатан. Бис энем, эжем сулар база огородыста иштенетенис. Одын кучактанган чылап, жаан картошколорды кучактанып, потпойлого тажыйтам. Эмеш тыштанып, амыраганыста, энем нени-нени куучындайтан. Жаан-жаан картошкolor «өстөр» ин сыкыйтып алала, база та нени де ондоп тургандый, энемнин куучынын тындайтан. А кичинек-кичинек кураан-картошкolor желбистенип, ойноп турала, бажы сан төмөн барган немедий, кезиктеринин куйругаштары сан өрө чычайып калган жадар. Энем темир күрекле картошконы качан да кастырбайтан. Эжемле экүге кичинек агаш күректер жазап беретен. Күректин сыртыла уянын тобрагын араай эжерис. Көрзөн, бир картошко көзин сыкыйтып ийген көрүнип келер, онон база бирүү, онон база, анайда бир уйадан жарым көнөк кортошко. Каткын келер, чек ле каткын келер. Ле кандый-кандый жакшы неме көрбөгөн кичи мындый немеге каткырып болбос. Каткы ол база сүүнчиге жуук неме ине. Каткы ла сүүнчи — ол эжем ле мендий ле жагыс эненин балдарынды. Кезикте күректин сырты жагыла ла каткырага жазанып клееткен картошканын жаагын сыйрып ийгенде, көзинин жажы агып, жүзи шалбайа беретен. Кичинин ичи ачыр, чек ле ичи ачыр. Көстин жажы деген сөс лө ачу деген сөстин нези башка? Бистин аланчыгы көрүнип туратан чадыр ла эски жабынчылу турабыс ошкош түп-түней немелер ине. Эх, бистин огородыс! Жаштын кийининде буулап жадар тобрагына бассан, кандый жылу деер! Тардайт ажаным алып, картошканын көлөткөзине чыкырып жатсан, кандый серүүн деер!

* * *

Кышкыда кандый да сооктор болгондо, бистин тура коркушту жылу болотон. Энем айдатан: «Бистин турабыс кыйа ла жок кара-чоокыо кужыбыс уйа тарткандый, кыш келзе ле, картошказын алдына сугуп алар». Баштапкы кар жааза ла, тышкары эжикте энемнин, эжемнин ле жееренепистин изинен өскө ис жок болотон. Жай болгон болзо, туку көз-нөк өткүрө көрүнип жаткан меестер канчыйан! Чичке коо талданг эдип алган «аттын» оозы-мурдын силке тартып, кайынгаттап келбей кайдай-

ын. Кандый-кандый өдүк болгон болзо, эжикти ачып алып, ак кардыг үстүңө көп чыкырбай, үстүлө басып, тепсеөр эдим. Эжем школдо, энем иште. Нени эдеринг? Олорго канайып-канайып курсак жазаар керек. Бир же ле деген картошкодонг чочконунг эмеш жоноп калган балазын жонуп алдым. Онон темир печкенин үстүңө быжырып ийеримде, бистинг жеерен бозу ошкош боло берген. Онын кийининде көп-көп кураандар торбоктор, үч-төрт кире танктар да быжырып алдым. Көрзөм, эжиктен энем кирип келди. Эх, бу ине, бу! Кызыл тал шыйтылдай берди, мен полго тизиреде бижелей бердим. Энеме жалынып, жалынып айдадым:

— Эне, мен чочконы качан да жибезим, жытту, жаман... Жок-жок, картошко үребезим! Торбоктор, кураандар керек жок меге. Кабырбазым, кичебезим... Жок-жок, картошко үребезим.

Энем мени тышкары кызыл жалаңаш сүрүп ийди. Энем тың арбанып туру, эжемди база арбайт. Тышкарыгы соокты не дейсеер! Чек калтырай бердим. Байа «эки чочконунг балазын», бир «танк» ла база бир «торбок» жигем. Бистинг жеерен бозу ошкош көп-көп картошко сполдын үстүңде артып калган эди... Тоой соогын! Эжикти араай ачала, «Слер. эне, мени ундып салдыгар эмеш пе?» — деп сурап ийетен немези бе? Ой, эжик кыжырт эдип, ачыла берди. «Экөм, кир» — деп, эжем жылу колыла мени тура дөбөн жедине берди. Энем мен дөбөн дө көрбөйт, эжемнин өдүгүн жамап отуры. Эх, энем, энем! «Сок жагыс уулым!» — деп, чачымды жытап, койдоноп алатан эди. Эх, энем, энем! Ундыгкайын, ундыгкайын! Кижини чек ле анказын астырып, шыраладып турганын. Эх, энем, энем!

* * *

Уйкум аразында көзиме, жүзиме, бажыма аайы-бажы жок, бир айрууш болгодый, өлөң келип түшти. Жок, бу энемнин чачы туру ине. Жаагыма кандый да тош жапшына берди. Жок, бу энемнин жаагы туру ине. Эх, билгем не, билгем! Энем мени эркеледип жат, жытап, окшоп жат. Бу эртен тура эмтир. Энем уйды, койды өлөңдөйлө, кирип келген эмтир. Энем мени эркеледип жат, а мен кечеги коронды, ачуны сананып, жылу-жылу ыйлап жадым.

— Мен кичинек баламды бир де адылбазым. Мен кичинек уулыма эзенде өдүк көктөп берерим. Эзенде бу туразынын жанындагы төңгөн балам жыгылаар. Мынаар бу көзнөгинин алдындагы күрт база бийик, анан да жыгылаар. Бистинг картошкобыс ас арткан. Уребе, балам. Мен сени койлоп жүрүп таап алгам. Таштын кыбында ыйлап жаткан. Түлкү, койон баштаган немелер жип салбазын деп, баламды койыныма сугала, экелгем. Удабас уулым жаан-жаан болор. Адазы жанза, уулын кайкаар болбой.

— А адам кайда барган, эне?

— Адаг ба? Адаг туку Апшыйактунын да арјанда, Шебалиннин де арјанда, ыраак-ыраак јерде. Сендий кичинек балдарды јийтен немес деп јутпала согужып јат.

— Эх, ол Апшыйакту деген јерди кижн көрөтөн болзо. Кандый јараш јер не! Самолёттор, машиналар бар болор.

Энем мени эркеледип-эркеледип, эјеме айдат:

— Сен, Јайылган, кажаандагы темир күректи экел. Карындажынын кечеги изи карга тонуп калган јадыры. Сабарларыла карды бош быјырайта тонгурып салган. Кижн-эш көргөлөктө, Астамнын будаштары турган јерди күреп сал. Койлоп жүрүп таап алган, јаш тенек немемди канайдар. Качан кижн эдип аларым?

Уктаар ба, уктаар ба, энем не деди?! Энемди коркушту соок, кату кижн деп бодогон бедигер? Эх, менин энемдий эркеледип билер кижн та бар, та јок. А бистин огородыстын бай огородты, бу өйгө јетире, база көрбөдим. Эмди ле көзимди јумуп ийзем, бистин огородыс чечектөл, мөтлө, уй јиилекле јытанып тургандый. Кандый да јайгы көблөктөр огородыстын үстүле учуп жүргендий.

КЫРГЫЗ НАЖЫЛАРЫСТЫН ҮЛГЕРЛЕРИ

Сооронбой ДЖУСУЕВ

Таадам ла мен

Жайгы каникулдарда
Жайлуда мен жаадым.
Жаш кулундар кабырып,
Жайым ойноп жүредим.

Болотбек ле менде
Болчок эки күчүк бар.
Укүдөгү де көөркийлер
Уркүгенче эмдиге.

Тууразы самтар болзо.
Джувльбарс деген аттузы болор,
Куйругы чолтык болзо,
Кумаик деп аттузы болор.

Күчүктерле берижип,
Күнүгү ле бис ойнойдыс.
Эртен турадан ала ла
Ээчижип алган жүредис.

Ле Фрунзе деген городжо
Ойто жанар ой келди.
Күчүгүгү сыйлап, Болотбек:
— Кумаикти ал! — деди.

«Та кайдайын?» — деп
туураарымда,

Таадам база жөмөшти:
«Городтыг балдарыла ол
Көжө ойнозын, ал!» — деди

— Эзен болзын, Болотбек! —
Эмди учуп браадырым.

Табышту мотордон чочыган
Таадамнын терин арлайдым.

Көк тенгери алдында
Көкүп, учуп брааададыс.
Көпөгөш өңдү жериске
Көзүктөгү бис көрөдис.

Көзи тосток Кумаик
Көзүктөгү ол көрөт.
Көрүнген ле булутка
Көкүп, көкүп, ол үрет.

Эбире улус каткырып,
Эрмектежип брааткылайт.
Жаңгыс ла таадам унчукпай,
Бажын жайкап отурат.

— Кайттыгар, таадам, слер? —
дезем.

— Кайран баламды сени! —
дейт. —

Кату орык жолдорго
Канча өдүк жырткам... — дейт.

Азыйда аштап жүргөмдө
Алайдаг Ошко баратам —
дейт.

Бежинчи күнде келгөмдө,
Белим оору жедетем — дейт.

Аргымак жорго аттан болгой,
Арык бука да жок болгон — дейт.

Кейле жүрер кемеле эм
Келип жатканым көрзөң — дейт.

Ошкю келип түжеристе ле,
Ончозын озолөп,
Таадам чыкты,
Жир каткыда улуска көрбөй,

Дипломат чылап
Терге түшпи.

Адамды көргөн Кумаик
«Ав, ав, ав!» — деп тебинди.

Жуулып келген жуук улуска
Онызы: «Эзен бе, төрөөндөр!»
— дегени.

Кыргыз тилден алтайга
Л. Кокышев көчүргөн.

Абдыразак ЖУМАЛИЕВ

Жебрен кыргыз жеринде

Бу та түш жерим,
Та чын жүрүм!
Алтайды керип,
Айылымда жүрүм.

Кыргызтагы Чуй жалагы —
Мен анда өскөм.
Бу жерле айылдап,
Ол жалаңды өттүм.

Бистинг алып Манас деп
Эр мында туулган.
Мында Алып-Манаш дейт:
«Ол бистинг уулыс».

Бистинг жиит ошкюш жиит
«Угым алтай» — деп айдат.
Бистинг тилис ошкюш тилле
«Алтай тилле айттым» — дейт.

Алтай жерин көргөмдө,
«Манаста» макталган жерлер
бу!

Көрсү тилин уккамда,
Комуска кирген үндөр бу!

Карангуй канду өйлөрдө
Бис азып айрылганис.
Олорды жеңип өдөлө.
Ойто бис бириккенис.

Эмди жебрен жериске
Айылдап бис келедис.
Жуук төрөгөн улус — деп,
Сүүнип бис жүредис.

Мында жерлер кандый кеен!
Мен—туулар кучагында.
Та алтай жеринде мен,
Та Ала-Тоо койнында.

Алтайга күс келди

Алтындый чүмин аркаларга жайып,
Алкы-жөөжөзүн арчымакка салып,
Алтайга айылчы түшкөн эмтир,
Ады онын күрөң күс болуптыр.
Кеен чүмдү күзибис биске
эң тоомжылу айылчыдый:

Ашта — түжүм, малда — кожум.
 Ончозы оны уткыган.
 Кеен айылчы бу байрамды көрүп,
 эң ырысту кижидий,
 Ижи бүткенине сүүнип көкүген
 эң шыранкай ишчидий.
 Алтай туулар алтын күзин
 мен уткыйдым, көрөдим.
 Узак сакыган айылчы
 чакыбыска түжүптүр.
 Жайы-кыжы түгөмжи жок ижибис,
 Кара жерге эңчейип,
 төгүп салган терибис
 Учү-учында жөөжө болуп,
 алтын күсте келиптир.

Айрылыш

Сен узакта, мен узакта:
 жүректе эрикчил табылар.
 Кажыбыс ла алдынан бойы
 ичинде тыг карыгар.
 Качан бирде кат келбезе,
 кабактарыс бүркелер,
 Айрылыштыг
 учы-түби
 коронду деп бодолор.

Же бисти бириктирген
 изү сүүжис бар,
 Ол сүүште ачудан өскө
 иженчи де, бүдүмчи де бар
 Кару эркем, мен ыраакта
 сени канай сакыйдым.
 Сен де мени, мен ок чылап,
 сакып-сакып ал.

Ысык-Көл керегинде

Мен бүгүн бу көлгө келдим,
 же жаражын кайкап көөрөбөдим.
 Сүүнип, колчабынып,
 толкуларла жүспедим,
 Эрү үрет эзин, мында, мындагы кей —
 илбизин,
 Же ойноок кыстар чылап,
 Кымыстый серүүн бу кейди
 татузынып ичпедим.
 Же андый да болзо, Ысык-Көл,
 менин де жүрегимди ойгостыг,

Көксимди менин түймөгөн
седег шүүлтеле толтырдыг.
Чынын айтса, Ысык-Көл,
кемдер сени мактабаган?
Канча калык сени алкап,
тенериге чыгарган!
Эмди мен де сеге учурлап,
бир сөзимди айдайын деп,
Элдинг-зоннынг байлажынынг
чын-жартына чыгайын деп.
Мунг үлгерлер сее бичилген,
мунг алкыштар эм айдылган,
Көдүрезининг чын-төгүмнин
төжпөй-чачпай билейин деп.
Көлди бүгүн көригер —
үсти жалакай жалтыраар,
Же качан бирде жүрек чарчаар —
ол букадый огулар,
Тескинишкен толкулары
кайаларга оодылып,
Калжуурышкан, шыркырашкан
кара батка анданар.
Шак бу өйдө
жаратка слер келигер,
«Кижиге бакпас ийдем» — бар деп,
калаптаныжы билдирер.
Көлдинг түби бир көрүнбес:
кап-карануй, теренг.
Унчуксагар, сөзөөр укпас,
кижиге ол түлей,
Кандый-кандый жеткер болуп,
суузына слер чөнгөбөр,
Ол слерди соройын деер
карануй дөөн, төмөн.
Же жоркушту, кызаланду
бу кара өйдө,
Кижиге жангыс болужар:
кижиге тыны кижиде.
Айланайын, Ысык-Көлим,
бүгүн сени мактабадым.
Жарадыңла базып жүрүп,
күмүш сыртың кайкабадым.

Улгерлердин илбизинин
 јаражыгнан сакыбадым,
Аар шулмус кылыгыгнан
 арга сурап јайнабадым,
Кижиге сеге удур туруп,
 јенип алганын санандым,
Сенең бөкө болуп бүткен
 кижиге күчине бактырттым.

Алтайдын јайгы түни

Ајаска түртүлген кайаларга
Ак булуттар арчуулдый түжет.
Ыраактан келген салкындар оморды
Ак куулардый араай учурат.
Туулар баштары ойто ло ачык.
Чичке ай сыгыраган омор үстүнде.
Бастыра немелер тымыл амыраган
Күмүш түдүскөк толгон өзөктөрдө.
Чаңкыр капчалдар төрөң түбинде
Кара суулар ойыны качан бир токтобос.
Кырларга жүрчадып ујуктаган јуртга
Бир ээин сокпос. Бир табыш угулбас.
Күмүш түдүскөккө бастырткан Алтайын
Ай айланат — алтын јарганат.
Көгөлтирим орооннын илбүзине
 туттуртып,
Бажым айланат, бажым айланат...

Кыргыз тилден алтайга
Паслей Самык көчүргөн.

Иштин ырызы

(ОЧЕРК)

1942 жылдын жайы. Качкышев Мырмый өбөгөн төгөт кайылытып турган карчашказынын одын камызып койоло, кедери белетеп койгон тосгорына барарга адын абралап жадарда, алдынан өрө бир кижичаа келетти.

— Эй, өбөгөн, акыраар, слерге бичик апарадым!

Адынын ак кобүги ажырган элчинин колынан повестканы алып, Мырмый коштой турган уулчагынын, Яковтыг, бажын сыймал, айтты:

— Же, балам, менин баратан өйүм жетти. Удабастан Тимофей атанар болор. Ол тушта айылда арткан балдардын жааны Жудур ла сен болорунг. Адагнын ла акагнын ордына артып, энегле экү ол кичинек сыйындарынды ла индеринди чыдадар турун.

Яков адазынын калганчы жакылтазын угуп, ол ло күннен ала жүрүмнин сүрекей кату жолун өдөргө келижерин билбеген. Ол тушта ол он үч жашту болгон.

Жай болгондо, ол адазыла кожо төгөт кайылытып турган жерге барып, анда кызылгат, боронот терип жиирин, Ак-Кемнин суузынын чарагандарын тударын сүрекей сүйүтөн. Адазы аткан огы жерге түшпес, сүрекей анчы кижичаа болгон. Онын учун эт жок конбойтондор.

Кыш оолзо, адазы колхозтын аттарын азыраар. Яков десе ылгым, желшикир аттарды талдап минеле, аттар сугаратан. Күндердин өдүжү де түргөн, жүрүм сүүнчилү де болгон.

Жуунын алдындагы амыр-энчү жылдарда жангыс ла Яковтын эмес, өскө дө балдардын жүрүми ырысту, ойын-каткылу болгон. Төрслиске фашистский олжочулар табару эдип, калапту жуу башгаларда, жангыс ла адалар эмес, олоорло кожо балдар да калапту жуунын чагына, шыразына алдырткан.

Өбөгөни фронтко атанарда, балдардын энези Мошмойын алты

балазыла артып калала, 1942 жылдын күзинде кой алып, Кара-Суу деп өзөктө кыштуга кѳчкѳн. 1943 жыл январьда жаан уулы Тимофѳй фронтко атанган, онын кийининдеги жылда Жудур барган. Айылда бастыра иш Яков ло энезине жүктелген.

Ол өйдѳги иш, жүрүм керегинде Яков мынайда эске алынат:

— Жуунун жылдарындагы ишти, жүрүмди эмди санапарга да күч Тойо жиір курсак та, солып кийер кийим де жок. Эмдиги койчылар кыжы-жайы аттан түшпей жат. Ол тушта дезде февраль ла ай январь, атты колхоз айрып, жаскы кыра ижине белетеер. Жаскы кыра иш, өлѳн эдери, аш жуунадары божоп, ойто кыш түшкенче — койчылар жойу. Жаскы жуттарда жайгы чалында жойу кой кабыратаны не аайлу күч. Шыралаш коркушту болгон эмей.

Жуунун кату жылдарында анчылар бар эмес, бөрүлөр сүрекей көптөп, койчыларды түнге-түшке амыратпайтан. Бир катап жаскыда Яков сыйыны Баайла кожо кой кабырып жүрзе, бөрү келеле, көстиг көскө лѳ бир койды тудуп, жигенинн артканын белине арта салала, мантай берген. Яков ол бөрү уйалу болгонун билип, койлорун сыйынына кабыртып койоло, кийининн истежип барган. Корумду, чыт ла эдип калган жыраалу кожогорго једип барза, бир кайанын алдынаг сагыскандар учуп, анда жаңы ла экелген койдын эдин чиректежип турган күчүктөр көрүнди. Койу жырааларга курчаткан корум таштар јаар сок жагыскан баратаны жалтанчылу да болзо, Яков мылтыгынын чактырмазын кайра тартала, ичкери баскан. Бу өйдѳ онын шүүлтези жагыс: кабырып жүрген койун блаап туткан бөрүден очин алып, онын балдарын өлтүрери болгон. Онон башка эзенде бөрүлөр оног көптөп, коромји там өзөр.

Күчүктөр кичинек анчыны көрѳлѳ, какпак таштын алдында уйазы јаар кире кондылар. Бу тушта Яков бөрүннн төрт күчүгнн слтүрип жанган. Колхоз жалтанбас анчыга сый эдип эки кой берген.

Адазы бойынын фронттон ийген письмозында фашисттерле канайда жуулажып турганын бичип, айылда балдарын бой-бойлорына нак болугар, энегердин, эг жаан акагардыг — Яковтын сѳзиннн чыкпагар деп жакаратан. Је бир катап почтальон үч толукту письмонннн ордына адагар Качкышев Мырмый немецкий олјочыларга удурлажа калапту жууда өлгѳн деп бичик экелген.

Мошмойын көзинннн жадын алаканынын сыртыла жыжа тартып, өскүзиреп калган балдарын кучактай алып, араай үнденди.

— Је канайдар, балдарым, жаңыс бистин адабыс корогон эмес — текши түбек эмей. Былтырдаг бери не аайлу улустаг пахорона келди. Јуу ла токтойтон болзо, жүрүм јенгиле бербей...

Казыр өштүләрдин баштаган калапту жуу 1945 жылда божоп, амыр сѳүгнн албатынын жүрүминде ырысту өй башталган. 1945 жыл Яковтын жүрүминне көп сѳүмји экелген. Бу жыл оны ленинский комсомолдын чле-

нине алгандар. Советский башкару дезе 16 жашту јиитти «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» деп медалла кайралдаган. Немецкий олјочыларла өткүрген калапту јуунунг јенүзинде Яковтын эткен јсмөлтөзи база бар. Онын учун мындый кайралга онын сүүнери де, оморкооры да јолду.

«Кийис чөйилер, кижии јаанаар» дегени чилеп, Яковтын да эр јажы једип, черүге служить эдип барар өйи келген. Ол адазы, эки агазы чылап, канду јууда турушпаган. Төрөлининг куйагы болуп, амыр-эңчү өйдө служить эткен. Черүден бойынын төрөл јуртына јанып келеле, өйто ло оогоштоп ала темиккен ижине кирген.

Бир катап койлоп јүреле, јанып келзе, чакыда паргыйный организациянынг качызы Чулуков Чорбоштын ады турды. Чорбош өбөгөн тептегин јүрбейтен, кандый керек болгон болотон деп, Яков аланзый берди. Алдында бир чала-была тушташта: «Партияга не кирбейдин, уул?» — деп айткан, айса болзо, ол куучынды көндүктирерге келген.

Айылга кирип, Чорбош өбөгөннинг келген керегин угарда, чындапта ол болуптыр. Рекомендацияны кемненг алатан деп сураарда, каруузы мындый болды:

— Рекомендация берер улус табылар. Јалагай-Бажында сени билбес кижии бар ба. Бир рекомендацияны мен де бергейим. Канча јылдардын туркунына койлордын фермазынынг заведующийи болуп иштеген Садыков Охто өбөгөн сени база билбес пе. Олорло куучындажып көр.

Тоолу күндердинг бажында Яков сөзөккө түжүп, болгон эрмекти Охто өбөгөнгө куучындады. Карган коммунист јиит койчынынг куучынын угуп, буурыл чачын сыймай тудала, јобош үниле айтты:

— Јакшы амадула келтиринг. Сендий кижиге рекомендация бербезе, кемге беретен. Сенинг ижине, јүрүминге мен бир де аланзыбай турум. Сурагынга јөп.

Качан оны партияга алары керегинде сурак јуунга турарда, бир де кижии аланзулу эрмек айтпаган. Јөп бирлик күүи-санаалу јарадылган.

Мындый бүдүмји-тоомји јок јерден табылган эмес. Ол элдинг-јоннынг керепине, ижине турумкай, кичеенкей болгонынынг шылтузы. Кандый ла иште једим, јенү кичеемел јогынанг болор аргазы јок. Яков бүдүрген ижине кичеенкей болорына јаштап ала темиккен.

Јалангай-Бажы мал тургузарга тапчы јер. Одорды чеберлебезе, кичесбезе, качан да јетпес. Онынг учун кар түшкенче Яков кыштузына койлорын экелбейтен. Өткөн күсте ол койлорын Ойбок деп кобынынг бажына коно-түне јадып кабырган. Күндер улай јудап, кижии ачык одуланг болгой, аланчык айылга да чыдажып конуп албай турарда, Яков кышкы одорын чеберлеп аларга, өзөккө түшпейтен.

— Санг башка кижии — бастыра койчылар кажы јерде кыштуларына түжүп, јылу тураларында конуп јатса, Яков кышкы одорды чеберлеп

турум деп, алаг ачык одуда жадар — деп, үйи Анастасия куучындайт. — Күскиде койлор токтоп отоор эмес, оларды кабырып, түнде күзедип, бойы айылына да жанбас. Азыкты өзөктөн мен жетиретем.

— Орой күстин соокторына темей шыралап туру деер бе, жайгы одордын жажангына койлор тойынзын, кыштунын жанында ас-мас одор жум болзын деп турган ине — деп, Яков үйине удур эрмектенди. — Бистин кыштубыстын одоры сүрекей тапчы. Чеберлебезе, койлор күскиде ле тактай отоп койор.

Ол чын. Койчы кижинин элден ле озо чеберлейтен немези — одор. Кыжыла кабыруда мал, одор жок болзо, канайып жылдан чыгат.

Качкышев Яков койлорун жылдын сайын жакшы кыштадып, түк, кураан алар жакылтазын жөнүлү бүдүрүп турганынын төс аргазы мындай чеберлениш, кичеemel болуп жат.

Быжыл кар сүрекей жаан түжүп, көп одорлорды кар алган, сооктор до тын болгон. Онын учун мал ижинде турган улуска малына азырал, одор бедреп, көп уур-күч айалгалар өдөргө келишкен. Яков койлорун Кара-Таш деп коюгордын меес жанында кабырып, ого ло кондырып турган. Ненин учун десе ары-бери айдаарга ыраак, ого үзеери, айдап эке-теле, беретен өлгөн база ас, айылда арыктарга да жедишпей жат.

— Кедери де одоры жум, койлор бойлоры ла илдем жүрүп, тойо отоп ийер дейдеер бе? Кардын жааны коркуш, одор бедреп, кар күрөш болгон ло — деп, Яков бойынын ишке шилтенжиреп калган алаканда-рын уужап, өткөн кышты эске алынат.

Улай шуургандарда ла сооктордо кере түжиле көй кабыратаны, ого үзеери, одор күрейтени жеңил иш эмес. Же ижин сүйүгөн, ого бастыра бойын беринген койчы арып-жобоп турум, күчим жетпей туру деп, бир де сөс айтпаган. Онын бастыра амадузы колында турган 760 койды жылдан коромжы жоктон чыгарып алары болгон.

Жаштан ала колхозто иштеп, бойынын кичеенкейиле, иште турум-кайыла жаантайын макта болгон койчыга быжыл сүрекей жаан тоомжы эдилген. Ленинский партиянын члени Качкышев Яков Мырмыевич краевой партийный конференцияда партиянын XXIII съездине делегат эдип тудулган. Ол төрөл Коммунистический партиябыстын бу эн бийик органынын ижинде туружып, партиянын жаңы беш жылдыкта бүдүретен иштерин шүүшкен. Коммунистердин бу сүрекей жаан бүдүм-чизи -- жажын-чакка ундылбас ырыс. Оны коммунист Качкышев Яков Мырмыевич бойынын жакшынак ижиле, жүрүмиле иштеп алган. «Иш ле ырыс жаантайын кожо жүрет» деп кеп сөс тегин айдылбаган ине.

Казыр кыш, качалаңду жас түгенип, Туулу Алтайыска кеен-жараш жай келди. Качкышев Яков Түүкей-Бажынын тепсегинде жайым одорлоп жүргөн койлорун аыктап, энелеринен бөлинеле, жарыжып ойногылап турган кураандарды көрөлө, эрмектенди: «Бооро жаскыда слерди кижиминайып текшилеп мантаар деп сананган ба? Кар күрөп, түни-түжиле

кураандар кичееп, не аайлу шыра болгон. Эмди јажыл одорго једижип, немеден алдырбас ой келген».

Узак сакылталу јай келгенин керелеген неме чилеп, одоштой кырдакта күүк эдип, јүзүн-јүүр кушкаштардын үнине кожулат. Өзөктө акта бодис үзүктелбей эдип, күскиде аштан јакшы түжүм болорын белгелейт. Аштын түжүми јакшы болзо, малга азырал да јеткил болуп, кыштаарга јакшынак јөмөлтө болор.

Өзөк јерге көлөткө кирип, эңир јууктаган сайын тепсен там ла сооп түрдү. Мындый јерге мал кабырарга кандый јакшы. Томонок-чымыл да јок, койлорго отоорго до серүүн. Јаков јажыл өлсөгө эреени јок тойынып калган койлорын айдап, айылы јаар бурылды.

Кышкы күн божогондо койчы чылап калган јанып келеткен. Эмди санаа да омок, сын да јенил. Је Јаков амыр отураарын сүүбес кижиле. Онын санаазы эмди малга азырал белетеер иште. Ненин учун дезе кеен јайдыг кийининде база ла корон соокту кыш түжөр. Ого эмдигештен белетенер керек.

Тайганын жолдоры

(ЛИРИЧЕСКИЙ ПОЭМА)

Бис ойто ло
Тайганын жолунда,
Ышталган ыйыктар,
Чанкырлар жанында.
Аңдар изиле
Араай базадис,
Сары жолдорло
Сананып ырайдыс.
Көгөрүп барган
Мөштөрлү сындар
Көс жедерден
Бойына кычырат.
Та кандый да
Тармалу көстөрдий,
Көлдөр жабыста
Жалтырап жадат.
Ак туман капчалдын
Түбине кептелип,
Айакта сүтгий
Агарып жадат.
Күски теңери
Ару ла бийик,
Күүним база
Андый ок бийик.
Лыш-тайгаларды
Жажына сүүген
Менин жүрегим,
Байла, кийик...

Кожо брааткан
Бу нөкөрим
Аңдар көрегинде,
Байла, сананат.
А менин санаам
Алтайым үстүлө
Көк чанкырга
Көмүлип учат.
Же нөкөрим де,
Мен ок чылап,
Жеристин жаражына
Түженип браадат.
Күн биске сүмелү
Күлүмзиренип ийеле,
Тайга ажыра
Жажынып калат.
Жагыс ла ыйык
Сүмерлер баштары
Күннинг чогына
Алтындый мызылдайт.
Бис аңчылар эмезис,
Же мылтыкту жүредис.
Мынызы та романтика,
Та жанжыккан жан,
Мен билбезим,
Же мылтык жүктенгемде
Ийдем көптөгөнн
Жарт сезедим.

* * *

Тайгалар тымык ла улу.
Мөштөр байбак ла карангуй.
Жылдыстар жабыс ла чокту,
Узүлип јерге түшкедий.
Каңыл мөштинг төзи
Ыжык ла кургак.
Та нени де айдып каткырат
Тилгерек суучак.
Бис отты
Түрген одырып,
Чайдан азып ийдибис.
Јалбышла эрмектежип,
Түнди көрөдис.
Мөштинг чагана ыжы,
Бу кей, тенери.
Кулагымда кылдар јыңкылдап,
Мөш кайлап ийди...
Саша неге де сандырайт,
Чайын кайнадат.
Ол кайда да јоголот,
Оног ойто ло келет.
Бу амыры јок кижини,
Јалакай нөкөрдн,
Ајыктап отурдым,
Көпти санандым.
Мындый улусты
Албатым мактайтан,
Ачка-јутка алдырбас
Күлүктөр деп айдатан...
Баптап Русь,
Оног Россия
Јерди өдүп келгенин
Мен билерим.

Бу орус нөкөримдий
Јер өдөөчи
Уралдан Охотскоо
Јеткенине бүдерим.
Анчы, кырачы,
Ученый ла ус
Тайга јыштарды
Ан изиле өткөн.
Россияның күчин,
Магын тындып,
Ады јок геройлор
Ээн јерлерде өлгөн.
Кааннын казыр
Јаргызынаң качып,
Кара тайгаларга
Орустар баратан.
Кызыл тыттардаг
Туралар тудуп,
Русь өлбөп
Там ла тыгыйтан.
Кыразын сүрүп,
Сыразын ачыдып,
Кыстарын качырып,
Јыргап јадатан.
Өлүмниң јүзине
Түкүрип ийеле,
Өтпөс јерлерди
Өдүп баратан.
Өлбөс салымду
Русь, Россия,
Сибирь орооныска
Мынайда таркаган...

* * *

Эбире түн,
Тайганын түни,
Одыбыс тызырап,
Омок күйет.
Јалбыш јарыгы
Эбире мөштөргө

Кыскылтым јаркынла
Элбендеп тийет.
Элбек сындардын
Кейиле тынып,
Экү каткырып,
Көөрөп отурадыс.

Айакта жайканган
Жылдыстар оодыгын
Араайынан
Ичип отурадыс...
Je бу Русь,
Жалакай Русь,
Жандарм чырайлу
Россия эмес.
Тиштер ооткон,
Бууган, аткан,
Токпок башту
Урядник эмес.
Эки башту
Кан-кереде болуп,
Россия жериске
База келген.
Жеримниг алтын
Тожине отурып,
Канду тырмактары
Жүрегиске кадалган
Абыстар келип
Аптап баратан,
Тонокчылар дезе
Тоноп алатан.
Албаты деп
Бисти айтпайтан.
Анга бодоп,
Алып та салатан.
Оскө укту
Немелер дейле,
Очоп, базынып,
Электеп туратан...
Je эмди
Оскө ой,
Оскө жүрүм.
Россия — ой
Энебис эмес,

Россия — төрөл
Энебис эмей.
Je чикезин айдарым,
Жажырбазым,
Ойинеиг өткүрө
Жалканчыбазым.
Je эмди де
Кандый бир
Жамылу чырапынан
Урядник чырайы
Иле көрүнөт,
Кандый бир
Кедейгенниг үнинен
Аристократтын
Уни угулат.
Ол, байла,
Эски Россиянын
Калганчы көрүжи,
Кемниг де жүрегинин
Түбине түүлип,
Арткан каргыжы.
Кандый да кату
Чын болзо,
Кадай айдарынан
Жалтанба, поэт.
Жүрүмниг терен,
Жарты жок кадын
Өткүрө көрөринеиг
Кылбыкпа, поэт.
Алтайын жерегинде
Акту чынды
Сен айтпазан,
Кем айдатан?
Албатыгнын өткөн,
Келер жүрүмин
Сен билбезен,
Кем билетен?

* * *

Мен жалакай
Русьты билерим,
Чөйө кожонду,

Чурана ойынду.
Тууларга кыстаткан
Туралар ичинде

Кандый да аңылу
Орус жытту.
Бу та кайнаткан
Чалканнын жыды?
Та калаштын,
Мөттин, сыранын жыды?
Мынайда жагыс ла
Орус туралар жытанат,
Мында чөрчөк лө
Жүрүм коштой турат...
Бу Россия
Меге таныш ла кару,
Бистин тазылыс
Жагыс жерде.
Ол тазыл
Качан да үзүлбес,
Ол бистинг
Каныста, жүрүмисте.
Бис кыра салганыс,
Өлөң чапканыс,
Кыстарысты
Тең сүүгенис...
Алтайысла
Агдап басканыс,
Агтыгарлу
Нажы болгоныс.
Түндердий көстү
Алтай кысты
Орус уул.

Алып баратан.
Алтайлу, орусту
Кудалар жуулып,
Аракы, сыра
Ичип жыргайтан.
Алтай аданын
Айылында
Ак-чырайлу
Келпн жүретен,
Күски өлөңдий
Күүрен чачту,
Күски көлдий
Чанкыр көстү.
Эмди ончозы
Колынып калган,
Эмди чокум
Айдып болбозын:
Кандый калыктынг
Балазы болотон?
Кандый тилди
Ол ондойтон?
Же угы төзи
Керек беди?
Жүреги ару
Нажы болзын,
Жүрүми жарык
Кижн болзын.
Угы-төзи
Керек бедн!

* * *

Кандый бир
Каткымчылу неме,
«Кара» табарга
Кичеенип жүрет.
«Изм» деген
Неме белреп,
Ичи-буурыңды
Шингдеп келет.
Жок, кааннын да
Казыр, карагуй өйинде
Калыгым оруска

Каныгып барбаган.
Жанында жаткан
Нажы калыкты
Жамандаарга
Сананбаган.
Эмди бисти
Кем айрыйтан?
Өөн-бөкөндн
Кем жайатан?..
Калык качан да
Жаман болбойтон,

Јаман кижн,
Чын, болотон!
Күй, одыбыс, күй!
Бу карануй тайгада,
Чаңкырайган
Кырларда,
Јаңы кожондый
Јалбыра.
Јалбыш јарыгына

Мөштөр элбендейт,
Јылдыстар
Тыркырап мелтирейт.
Ыраак таннын
Ак канады көрүнөт,
Кырлар баштарына
Ол тийет.

Сентябрь, 1966 ј

И. ШИНЖИН

Энемниг колыиыг эркези

Энем меге кызыл батинка садып берген. Бистин журттыг магазинде кызыл крем жок учун мен энеме айдатам: «Кара батинка алзагар торт, не дезе магазинде кара крем толтыра». Ого коштой, кызыл батинканы бу ойгө жетире кийбегем. Онын да учун энеме тыг чөрчөктөбөй тургам.

Бир катап бистинг билебиске бир кыс кожулган. Онын ады Карагыс. Ого жети жаш, меге база анча ок болор. Бис куран айда чыкканыс. Мен дезе бу айдын он сегизинчи күнинде чыгарымда, ол жирме үчинчи күнинде чыккан. Бис жажыт. Айдарда, үренер тушта школго экилебис кожо бардыбыс.

Je Карагыс бистинг айылга кайдан келген? Энем айткан:

— Бу Торко таайыгнынг жагыс балазы. Ол эмди бисге үрер. Таайыг оорыйла, жада калган, балам. Сен Карагысты сыйыныгдый сүүринг.— Оног ары энем нени де айтпаган. Менде менег кичинек, менег жаан карындаш-сыйын, эже жок болгон. Карагыстыг адазы керегинде неме билбес болгом.

— Адазы кайда? — деп, энемнег сураарымда, энем айткан:

— Учы-түбине не түжер бу! — ол бир эмеш отурала, унчукты. — Адазы башкы жыл трактор авария эдерде, өлгөн... Билдинг бе? Карагыста эмди эне де жок, ада да жок. — Оног ары энем унчукпай барган.

Энемниг калганчы сөстөри мени арай ла ыйлатпады. Je ыйлабагам.

— Саду, — деп, энем меге айтты. — Школго барар тушта сен батинкагды Карагыска бер. Оndo өдүк жок.

— Je — деп, мен жөпсиндим.

— Сеге мен көм өдүк жазап берерим.

— Je — дедим.

Энем иштеп турган болзо, меге эмезе Карагыска союкты ба, батинканы ба садып берер эди. Ол оору. Бажы оорыганынан бери үч жыл болуп браат.

Менде ада жок. Мен бир жаштуда ол энем ле мени таштап ийген деп бу ла кундерде меге энем айткан. Адам бисти не керек таштаган, оны чек билбей жадым. Ол оскө кижиге алган деп айдыжат. Айтса, оскө кижиге албаган болзо, ол бисти ойто таап алар эди деп, мен сананып жүрөтөм. Адам бар болзо, иштеп турган болзо, мен жагы сумкалу, жагы кннгаларлу школго барар эдим. А менин эски. Олорды ончозун энем улусган сурап, жууп алган. Андый да болзо, менде ончозу бар. Карагыста не де жок.

Мени ле Карагысты энем баштапкы сентябрьда школго экелген. Бистин кирген класс жаан, жарык. Уредучи база жаакшы, не дезе ол кижиге эрке көрөлө, каткырынып турар.

Карагыс ла мен жагыс партага отурагына айылда куучындажып алган болгонус. Не дезе Карагыста кандый да кннга жок.

Ле эки кунинг бажында уредучи Карагысты эг кийинидеги партага отургузып салды. Чын, Карагыстын сыны жаан, бийик. Ого көрө, мен жагыс сынду ла кбзим доскодо чийген бичикке жетпейтен. Онын учун мени алдындагы партага отургускандар. Бистин сумкагыс жагыс, ле эки кыпту. Бир кыбында Карагыстын тетрадьтары, ручказы ла карандаштары. Бир кыбындагы жөөжөлөр — менин.

Классга балдар жирмеден ашпас. Мениле кожо отурган уулчак баштак. Ол кезикте кижинин кулагына чертип ийер, кезикте кенете, уредучи көрбөс аразында, кабыргагына жулрукла түртүрүп ийер.

Мен кннгамды Карагыска бергенде, ол нөкөрүм айдаган:

— Мен сего кычырага кннганы бербезим. Бойунгын кннган кычыр.

Карагысга кожо отурган кызычак чек кыйгас. Ол кннганы ортозына салып, ортокко кычырагы сүүбейтен.

Бир кун школдон келеле, энеме айттым:

— Бис экү эки башка отуруп жадыбыс. Кожо отурган балдар кннгаларын кожо кычырага көп сабагында бербейт. А Карагыс ла менин кннгаларыс жаба.

Удабады, энем школго барып келгенинен бери Карагыс ла мени ортозындагы партага кожо отургузып салдылар.

Школдо балдардын көп ургуны батинкалу, сопокту. Кезик уулдардын кийими бир түней. Ол школьный костюмдар. Менин кийимим теги. Кнннинг штан ла кнннинг пиджак болгон. Учунчи классга бир кызычак база мен чилеп көм өдүктү салып жүрет. Кем де бисти көм өдүктү деп кыйа көрбөйтөн. Ле андый да болзо, батинканы кийер кууным тын болды. Онын учун бир катап Карагыска айттым:

— Карагыс, батинканы үлежип кийек. Эки-үч кун мен кийейин, оного сен кий.

Карагыс ол ло тарыйын унчукпады. Жөпсинзин деп, онын кундерин көптөгтүм. Чокумдап айттым:

— Неделеде батинканы үч-төрт күнге сен кий, мен өдүктү жүрсейин. Эки-үч күнге батинканы мен кийейин, сен өдүктү жүр, же бе?

— Же — деп, учымда Карагыс жөпсинди.

Бу керекти энем билбес: бис ого айтпаганыс. Куучын аайынча батинканы эки-үч недеlege үлежип, кийип жүргенис. Же учы жаар батинканы мениг суураар күүним жок болгон. Ол өдүктег жегил, эптү, бут терлебес, серүүн. Карагыс нени де айтпай жүрди. Жааш, јут күндерде мен батинканы чек уштыбай жүретем. Карагыс десе көм өдүктү. Ол неге де кому-дабайт. Онызы јакшы, же андый да болзо, мен чочыдулу жүретем.

Бир күн эртен тура эрте мен көм өдүктү бозу айдап жүргем. Келзем, Карагыс батинканы кийип алган эмтир. Мениг ичи-буурымда не де јимирт этти. Ыйым келди. Оног канайып блаажар?

— Саду, балам, сен батинканы Карагыска совсем берип ий... А се-ге кийининде сопок садып берерим.

Мен ого күүн-күч жок жөпсиндим.

Бу өйдөг ала мен Карагысты ичине там јаратпай бардым. Айыл-га да, школго до книгаларды кычырарга ас берер боло бердим. Парта-га коштой отурганыста, мен оны билдирбес јанынан чаганагымла түр-түрип туратам.

Јаан переменде јиирге сугуп алган болчок калашты ба айса курут-ты ба мен јангыскан јип, калаш-курут сурашкан уулчактарга кичинек-тег сындырып беретем. Мыны ончозын Карагыстын көзинче эдерге ал-баданып туратам.

Бир күн школго эрте барганыс. Эрте барарын мен баштагам. Энем сарјулу калашты газетке оройло, биске берип, айтты:

— Балдарым, теннен үлежип јигер.

— Же — дедим. Чынынча, оны да мен бойым јангыскан јигем.

Школго барып јадала, Карагысты јолдог туура, кижи көрбөс јерге апарып, айттым:

— Батинканы суур!.. Одүкти кий.

Карагыс олсрды суурала, көм өдүкти кийип алган. Анайда эки-үч күн эдер боло бердим. Карагыс нени де айтпайт. Керек десе көстөринде ачыныш, көстинг јажы да көрүнбейт. Ыйладарга албаданзам — ыйла-байт. Јудрукла түртүргемде, согушпайт. Книгаларды бербезем де, төрт-лө бешти менег ас албайт. Тетрадьтарын караннаг уужап та турзам, ол түней ле јараш, ару бичийт. Же тетрадинг кирлү деп, үредүчи улай ла адылып туратан. Кем бурулу? Карагыс эрмек айгпайтан. Үредүчи оны адылза, мениг куум кайнап туратан, тапту андый керек деп сананатам.

Ноябрь ай јангырган. Соок, јааш, кар, балкаш. Мындый күндерде көм өдүктү жүрерге јыргалду эмес. Энем сопок садып бербейт. Байла, акча келишпей турган болор. Ол түк нирип, Карагыска ла меге меелей түүп берген. Карагыстын меелейи керек десе чололу, менинненг јараш болды.

— Батинканы суур. Өдүкти кий! — деп, жаашту, балкашту күйстин бир соок күнинде школго барадып, Карагыска айттым.

— Байа айылда кийер керек болгон. Жок, суур базым. Эртең кийгейинг — деди.

— Суур дейдим! — деп коркуштана бердим.

Карагыс батинкаларды суурып, үндөндү:

— Саду, өдүгүңнүң ичи суу ба? Батинкалардын ичи кургак. Жылу Носокты кожо кийип ал.

Мен батинкаларды кийип алдым. Он буттуң батинказынан эмештен суу кирип турган эмтир.

Бис экинчи уроктуң кийининде, жаан переменде, класста сүрүжүн ле тытпактажып ойноп турганыс. Кем де Карагысты ыйладып ийди. Көрзөм, эн ле кийининдеги партада отуруп турган Селек деп уул Карагыстың ак фартугунаң тудуп алала, та нениң де учун селбектенип, тартып турды. Мен Карагыстың андый айалгага түшкенине сүүне бердим.

Анайып турганча, фартук колтук алдынаң эдегине жетире тызырай берди. Селек жаан, эттү-канду уул болгон. Ого коштой, ол күчтү.

Карагыстың фартугу жыртыларда, мениң жүрөк-буурымда не де шимирт этти. Ол энемниң Карагыска жазап, эттү көктөп берген фартугу болгон. Энем оны, айса болзо, калганчы акказыла алып көктөгөн. Ак бөстин артканынаң экилебиске экиден ак жака көктөп берген болгон. Селек күчтү уул болгонын мен чөк ундып салгам. Ол ло гарыйын Селекке калып барала, бар-жок күчимле оның тумчугына жүдрүккө саларымда, тумчугунаң кан адып ийди. Оның сагыжы сардына киргелекте, экинчи жүдрүктү кулак төзине чыт этире салып түжүрдүм.

Бу ок өйдө үредүчи класска кирип келген. Кем кемди сокконын кем бурулузын үредүчи жартап алды.

Ол күн Карагыс партадаң бажын сөрө көдүрбеген. Ол озо баштап өкпөзиреп ыйлап турган. Карагыстың ыйлаганын, ачынганын мен качан да көрбөгөм. Ол бажын көдүрбөйт.

Энем Карагысты кандый каргышту сөслө арбаарын мен ажындыра сананып тургам. «Көрмөстин балдары кижиге чак. Азыраар ба мыны кийимдеер бе мыны» — деер.

Бис айылыска жанып келген кийининде, не болгонын ончозын уккан кийининде, энем айтты:

— Же кем жок, кийининде жагыны көктөп берерим. Акыр, ол Карагыска батинкалу жүрөргө соок болор. Көм өдүкти көктөп салгам, эмди угын көктөп турум — деди.

Энем бисти арбабады. Ол бис керегинде улай ла сананып турга эмтир. Мениң кару энем, мен сеге качан да болзо быйанду жүрөрим. Сеге жагыс ла мен де эмес, өскө дө улус, Карагыс та бойының жүрүминде жаан быйанду арттар.

Ноябрьдын байрамына үч-төрт лө күн артарда, энем меге жаңы сопок садып берген. Мен оны кийип көрөлө, оноң Карагыска кийдирдим. Карагыска сопок тыг жарады. Энеме айттым:

— Бу сопокты Карагыс кийзин. Мен көм өдүк кийерим. Жут күнде батинкалу жүрерим.

— Эмди магазинде кара крем жок боло берди бе? — деп, тыг эмес үниле энем айтты.

— Жок, батинканы көп сабазын мен кийгем. Карагыс ас кийген. Эмди олар ыртыкту боло берген.

— Же кийгей. Мен жөп.

— Жок, мен сопокты кийбезим — деп, Карагыс араай, чөкөгөн үндү айтты. Санаамда ол уур үшкүрүп ийди ошкош. Оок балдар жаан улустын көзинче үшкүрбейтен. Ого коштой, Карагыстын «кийбезим» деген оосторун энеме кандый учурлу угулганын мен ондоп болбойдым. Чөрчөктөп туру деп билдирер. Же энем нени де айтпаган. «Кийбезим» деген сөстүн учурын жаңыс ла мен билерим. Оныг учун сопокты керек жоксынын турган эмезим, а ол менин буттарыма батпай туру деп, Карагыска жарттаарга келишти.

— Сопоктын бажы будымды кызып жат. Тапчы.

Ол күн мен энемнен акча алала, магазиннен кара крем садып экелгем. Жаңы сопокты ару да болзо, жалтырада кремдеп ийдим. Же Карагыс сопокты албаган. Ол энемниг көзинче айткан:

— Саду, менин буттарым кичинек. Сопок жаан. Сопокты сен кий, мен көм өдүктү кийерим.

— Чын, Саду, — деп, энем Карагыска болужып айтты. — Сопоктынг кемин сенинг будыга келиштирип алгам. Сен кий. Көм өдүктү Карагыска келиштире көктөгөм. Ол кийзин.

Керек энемниг ле Карагыстын айткандары аайынча болуп калды. Ол күн мен неге де арыгандый болдым. Күчим чыгып турды. Же Карагыс-ла эмди качан да беришпезим деп, ого килеп сананарымда, меге кандый да күч кожула берди.

Жылдыстар койыла берерде, энем жылу кийинип алып, колхозтынг ашту алмарларын каруулдаарга жүре берди. Бис экү энемниг көктөгөн жуурканынын жылузына алдырып, ырысту уйуктай бердис.

Энемниг колынын эркезинег бис кандый ырысту! Байла, телекей-де ончо балдар, ончо энелер ырысту болор.

Александр ЕРЕДЕЕВ

«Јајай» ла «Когок»

Кичинек уулым
эжикге турды.
Кирбиги атырайып,
эбире ајыктайт
Бошпок колдорын
тенериге сунды:
«Бу јаја-ай, јаја-ай!» — дейт.
Онон јажыл тайгаларга уулап.
«А ол кандый «нана-ай» — дейг.
Коркушту сүзеен
букадан коркып,
«Когок, кожок» — деп чочып,
тескерлейт.
Јүрүмде «јакшы» ла «јаман»

деген

Эки ийде кабыжып тартышканын
Чактар түбинен
чагыжып келгенин,
Эмди экем
кайдан билзин!
Балам кайкайт
элбек телекейди,
Бастыразы ого
јажытту тургулайт.
Је јаш јүрегине
томулган ийделерди
«Јајай» ла «когок» деп
ол ондойт.

Коолодо ойногом

Комургайды кезеле,
Коолодо шоорлогом.
Чалкойто јадала,
Чактар түбил санангам.
Сабарымнын алдынан
Саг ла башка үн чыккан.
Солоңы түшкен таладан
Солун, јараш јыт соккон.
Куулгазын үндү кушкаштар
Кунугып мени не тындайт.

Килтирешкен сыгындар
Кийиниме келип, не тымыйт?
Көөркий, јажу кожоңду
Көзүйке баатыр болдым ба?
Колдо шооры ол тынду
Козын-Эркеш бүткөм бе?
Сабарымнын бажынаг
Саг ла башка үн учкан.
Чечектердин көзинег
Чедиргентип јаш тамган!..

Күннинг жыды

Бата-а, күнеерик јеримди не дейдин.
Бастыразы күнле жытанып јатканын.
Өлөгнниг жыды чокло колынып,
Өкпө-јүрегиме өдүп турганын.
Ундылып калган сүүшти ойгозып,
Учына јетпеген санаамды эзедип,
Јаркындалып акканын
ару суулардын.
Јажаннын,
күннинг жытанып турганын!

Күнкајы

Күнкајыда сырга бар
Сыргазы онын — чалын.
Күнкајынын эжи бар
Эжи онын — күн.

Өй лө кылдар

Согул, согул, салып койзо,
Кылдар тымыкта
кыгырап јадат.
Өй ологго
табарып ийзе,
Кайчы топшуурын
катап ла алат.
Айак ичкенче,
танкы тартканча
Элес эдип
өй өткөн.

Эткир кылдар
амырап јатканча
Ээлгир канатту кожонг барган.
Кайчы кижининг
јаңы андый:
Катап, катап ла
топшуурын толгоор.
Өйлө јарышкан
үндү кылдарын
Өйгор шүүнип,
тындап согор.

Өй, улус, тушташтар

(ОЧЕРКТЕР)

1. Кижн керегинде жанн чөрчөк

«Ак тайганын колтугында, аржан суунын жарадында тоолоп болбос мал кабырган» — деп, эмдиги өйдүн баатыры — малчы Борсуков Сепсен керегинде жанн чөрчөк бичиир керек. Кем билер, айса болзо, эмдиги өйдүн улузы керегинде андый чөрчөк чындап та бичилер эмезе бичилип жат.

Борсуков Сепсен — «ачка-жутка алдыртпас» дейтен улустын бирүзи. Ол сөстөн тура калбас, омок то, куучынчы да кижн.

— Слер жанча тын торбок кабырып туругар? — деп, корреспонденттердин тилине жанжытып калган сурагысты Ондой аймакта Карл Маркстын адыла адалган колхозтын «Знак Почета» орден тагырган малчызына катап ла бердис.

— О-о, мен бай, сүрекей бай эмсейм! — деп, ол көстөрүн сыкыйтып каткырды. — Кажы ла жыл эки жүске шыдар мал тудуп жадым.

Колхозтын малын — менин малым, менин жөөжөм деп, онын айтканынаг төкши жоннын кереги учун оморкоп, ол учун жүреги сыстан жүргени билдирет.

Малчы ла летчиктин ортозында, кижн бсдозо, бир де колбулу неме жок ошкош. Же Борсуков Сепсеннин биске берген бу жаруузынаг ненин де учун Түндүк тошту полюсты баштап ла кечире учкан ат-нерелү советский летчик Чкаловтын бир американский капиталистке айткан сөстөри угулып калды.

— Слер бай ба? — деп, капиталист улу советский летчиктен ол тушта сураарда, «Эйе, бай. Менде эки жүс миллионног артык улус бар» — деп, Чкалов өскө орооннын байын кайкатканын слер де, кычыраачылар, ундыбаган болорыгар.

Мынан совет улустын элбек, государственный санаа-күүни көрүнөт.

Борсуков Сепсен эрте жаштаг ала мал-ашла уружып, бойы анылу уреду де божотпогон болзо, малдын кылык-жанын, онын кандый өйдөнени керексирин жакшы билер.

«Сөөктин үйезин билбес, сөстин аайын таппас» деп алтай кеп сөс бар. Эмди жадын-жүрүм жаранып, калбаты-жон жайымжып жада берген өйдө бир кезек 18—19 жашту жийттер адаларынын ла ага-карындаштарынын өткөн уур жолун ороонынын исторический айалгаларына колбой көрөрүн ундыгылап койгон. Андый улус жүрүмди ойынга бодоп, жеңил жолдор бедрегилеп турган учуралдар ас эмес. А бу ла Борсуков Сепсендий улус бийик үредү божодып, жаан, жаркынду өргөөлөрдө лө городтордо до журтагылабай турган болзо, бойлорынын бастыра жүрүмин улу ла тегин ишке берип, жүрепинин кажы ла согултын бүткүл орооннын уур ла ырысту күндериле колбойт.

Жок, бу тегин көдүринилү оостор эмес. Олор керектү өйдө төрөлн учун, эмдиги жайым өйдө өскөн 17—18 жашту жийттердин бийик үредүзи, каткызы ла сүүжи учун 19 жашту жаш тушта кызыл канын жысканбай, өштүлөрлө тартышкан.

Ада-Төрөл учун Улу жууда өлөрдин өлгөнчө согуштын, өч учун өч алган, кан учун кан төккөн күннин башталганынан бери быыл 25 жыл өттн.

— Мен жуу башталар жыл 19 жашту болгом. Ол тушта мен Ак-Кем деген жерде жылкы кабырып тургам.

Борсуков Сепсеннин чыккан-өскөн Кулады журтта мал турлузы Ак-Кем деп өзөк азыйгы ла бойы жаска ла жайга жажарып жадат. Эбире бир де неме кубулбагандый. Ол ло байбак-байбак тыттар, ол ло төндөр, ол ло кожого, ол ло суу аралды төмөн шуулап агат. Меестерде андый ок койлор жүрет, кобылар сайын ыш чөйилтип, малчылардын андый ок жайгы чадырлары тургулайт. Ар-бүткөн жирме беш жылдын туркунына эмеш те кубулбагандый... Айса болзо, кубулта — жылкыларды Ак-Кемде жекип искусственный эп-аргала үренделтип туратан ол өйдөгн жагы пунктынын агаштарынын кугарып эскиргени, айса, мындагы кышкы турлуларда калпачы жылдарда үстин шифердег бүркеп туткан жагы туралар? Айса болзо, ол түкү жаан эмес төгннн үстүнде көрбөлөй өскөн кеен жажыл чаалдар?

Өткөн 25 жылдын туркунына көп кубулталар болгон. Ол кубулталар анчадала эмдиги кижинин жеберинен иле билдирет.

19 жаштуда станковый пулеметты бөк тудунып, Воронежтег ала Украинанын төс города Киевке жетире жуулажып, солдаттын уур жолын өткөн Борсуков Сепсен эмди төртөн жаштан ажып, бала-барканын бажы болуп, малдын-аштын ээзи болуп калды. Чын, ол бүгүн бойынын төрөл Кулады журтынын чындык ээлеринин бирүзи. Жууда үч катап шыркаладып, өскөн-чыккан жерине эзен-амыр жанып келген солдат малчы болуп канча жылдарга иштеп жат. Колхозтын текши керегине ол көп нйде-күчин берген. Шыранкай кижинин жажшынак керектерин улус та жастыра көрбөди. Борсуков Сепсен партиянын обкомынын, райкомынын ла облисполкомнын күндүлү грамоталарыла

канча-канча катап кайралдаткан. Ол — журтсоветтин депутаты, партиянын обкомынын пленумынын члени.

— Бу күндерде партиянын обкомынын пленумына барып жүрдим — деп, колхозтыг озочылы айдат. — Пленум жер ижине жаан аяру эдип, ол керегинде суракты шүүшкен. Жер ижинен мал ижи жаан камаанду — деп, малчы куучындайт.

Азыйда Борсуков Сепсеннин иштеп турган Ак-Кем деген өзөктин жалагдарын, Ортолук ла Түлен-Төстөги дейтен жерлерди колхоз быжыл элбеде сугарып, оног бийик түжүмдү азырал белетеп аларга кичеенгенин малчы сүрекей жарадат.

— Бастыра кышка бир уйга 3 центнер өлөң келишкен — деп, Борсуков айдат. — Бу сүрекей ас. Жер ижине жаан аяру салза, биске, па-стухтарга да, жакшы болор. Азырал жеткил болзо, бис государствого эти де, сүтти де көп садар өдис...

Государство... Озогы алтай кижинин тилинде «государство» деп сөс тө жок болгон. Эмди тегин ле колхозчы бойынын ижин ле жүрүмин государственной жаан керектерле колбобой жүрүп те болбос. Бу ончозы бистин ойдин, космический жирменчи чактын кайкалы — кижинин ойгор сагыжынын күндий жаркыны.

— Ойдин өдүжи санг башка! — деп, Борсуков Сепсеннин кайкаары да чын. — Азыйда бис, журттын оок уулчактары, уйдың-малдың кажыктарын жууп ойнойтоныс. Эмди менин ууларым велосипед керек дешкилеер. Оны садып берзең, танг, мотоцикл алып берген болзонг, ада, дежер.

Азыйда алтай үй улустан болгой, эр де улустардын ортозында механизаторлор жок эмезе ас болгон. Жаңгы жүрүмле кожо улустын ижи де кубулган.

Борсуков Сепсеннин үйи — Кымыс. Ол кыс тужунда трактористтердин курсын божодоло, төрөл Кулады журтында тракторист болгон. Кымыс тракторист болуп турарда, эр улус ончозы жууда болгондор.

— Ол, ол жылдарда кижини кандый шыра көрбөгөн, кандый иш бүдүрбеген — деп, Кымыс бойынын тракторист болгонунаг нениг де учун эмеш кемзинип айдат.

Мында кижини кемзинер неме жок. Карын, оморкоор керек, Кымыс!

— Сен айла тракторист болуп турала, учы жаар жамын жаанап, бригадир болгон бедин? — деп, Сепсен кокурлу үниле каткырат.

Чын, ол жылдарда Кымыс колхозтын тракторный бригаданын башкарып, коомой иштебеген.

Кажы ла кижини жаңыс ла бойынын сүүген ижиле болорзынбазы жарт. Чөлөө өйлөр боло бергенде, бала-барказыла да андыжып, ойноп эмезе атка учкаштырып алала, Алтайдын кеен сындарыла да жортып жүрер керек. Сепсен Теректү тайгадан бойынын керектерине өзөк жаар түшкенде, балтырган, батун экелип жадар.

— Мыны кайдатан?

— А өзөктө жаткан төрөөндөрдүн бала-барказын неле соотодотон!

— Сен меге тайгадан алтын тазыл таап экел берзен — деп, Борсуков Сепсенге улус jakыгылайт.

Дүректин ле нервный ооруларга сурекей болушту тазыл Теректүнүн бийик таскылдарында каа-жаа учурайт. Сепсен торбоктор кабырып жүрүп, атту-чуулу алтын тазылдарга да учурайт. Оны керексизген сураган улуска экелип, оорды бу малчы сүүндирип жүрөт.

— Айла бу алтын тазылды алтай улус азыдан бери тузаланган эмей — деп, Борсуков Сепсен куучындайт. — Мынын учурын, тузазын жаңы-жаңы ла билип, ученыхлар шиндеп туру ине...

Бу база өйдүн өдүжи, ар-бүткөннүн жажыды керегинде кижинин таткан жаңы чөрчөги.

Борсуков Сепсеннин уулдарынын бирүзи эмди зооветтехникумда үренип жат. Ол он жети жашту. Бир ле жинт кижини улу пәттиг сөзиле «Кычырыгар, күйүнигер — мен Совет Союзтын гражданини!» — деп оморкоп айдар жажына жеткенче, ороондо ло телкемде кандый кайкалдар болуп калат! Быжыл комсомолдын XV съездине келген делегаттардын ортозында 1950 жылда чыккан уулдар ла кыстар көп болгон.

1950 жыл... Ол бу ла жуукта, кече ле болгон немедий. Ол жыл Францияда жинт кыс Раймонда Дьен жуу-жепсел тартып бараткан поездди токтодорго темир жолды кечире жадып, жүрүмин агару керек учун берген. Ол жыл Москвада Ленинский кырларда университетти тудары жаңы ла башталган.

16 жыл. Бир ле жинт кижинин толо жажы. Мынча өйдүн туркунына кижини таныбас болуп телекей кубулып жаңырган. Он алты жыл мынага кайра кулданаачылардан жайымдалган африканский ороондор, космонавттар, московский Кремльде съездтер өдөр кайкамчылу өргөө жок болгон.

Чын, Сепсен, слердин айдарыгар жолду. Бу ончозы өйдүн өдүжи. Слер бүтүн мал кабырып, Теректү тайганын ла Ак-Кемнин бажында жүрүп жадыгар. Кижини бодозо, слердин малчы улус жаан жүрүмнин жакында немедий. Ле слердин бүгүнгү ижигерди ле жүрүмигерди көрүп, куучыныгарды укканыста, анда бүгүнгү күннин некектелери ле санаалары билдирет.

— Малды жайгы турлуга чыгарар алдында бескелебей жат — деп, слер колхозтын зоотехниктерин адымадыгар.

Алдында бир де малчынын малын бескелебейтен. Бескелеер деген шүүлте малчылардын түш те жерине кирбейтен. А эмди көп хозяйстволор бу ишти бүдүрип жат. Слердин некектөгөр — ол өйдүн некектези.

«Малды тайгалар бажында ветеринарный ээжилер аайынча жуубай, укол салбай жат» дегенигер — база бистин өйдүн некектези.

Андый — өйдүн өдүжи сан башка. Бүгүн Борсуков Сепсеннин ки-

чсеп турган кунајындары ла торбокторы кайда да анда, Теректү тайганын өзөгінде, туруп јат.

Бийик тууларды ла көс јетпес телкемдерди өдүп, малчынын айылындагы алкынын үстүнде турган «Родина» радиоприемниктен «Москва куучындайт, Москва куучындайт» деген ун эртең-эңир угулат. Бу база өйдиг өдүжи, бистин жүрүмис ле јангы кижини керегинде кайкамчыту чөрчөк.

2. Он эки карындаштын бирүзи

Бис Кендеги совхозтын бежинчи фермазынын конторазында отурыс.

— Је кой малдын тойыныжы кандый?

— Је көм јок. Текши тенкип баскылай берди — деп, партийный организациянын качызы Палкин Матын айдат.

— Койчылардын ортозында эн көп кураанды кем корып алды, түк јанынан керектер кандый?

— Койлордын төрөжи божоп браады. Кайчылаш өзөктө, төс фермада, өдүп јат. Кураандар келтегейинен баштапкы јерди бистин фермада Төчинов Байзын алып чыкты.

Бир канча өйдиг бажында бис Төчинов Байзыннын Тоотой-Оозындагы турлузына келдис. Эрин кара сагалду, күрөң чырайлу эр кижини бисти јылу уткып, солун-сорокойды сурап, бойынын да ижин ле жүрүмн керегинде куучындайт.

Төчиновтордын билези јаан. Олор бастырааы он эки карындаш улус. Азыйда, Јоло јуртта колхоз төзөлгөлөк тушта, омордын өбөкөзи Түмечин деп өзөктө јуртаган. Төчиновтордын сөөги төлөс. Олордын эки јанында турган айылдаштары база төлөс улус болгон. Онын учун Урсул ичинин ле Карагол өзөктин албатызы олорды «Түмечиннин төлөстөри» — дөжетендер. Эмди де карган улус куучындажып отурат:

— Түмечиннин төлөстөри колхоз-совхоз төзөлип турарда ак-чек турушкан.

— Төчин кезегинен таркаганда, андый болбой кайтсын...

Он эки карындаш Төчиновтордын ортозында аай-бажы јок јаан уредү божодып, јаан иште де турганы јок болзо, је олордын качызы ла бистин орооннын кату да, эмди амыр-эңчү де өйлөринде бойынын керегин ак-чек бүдүргөн ле бүдүрип јат.

Байзыннын аказы Төчинов Јанар бу ок фермада база кой мабырып јат. Бир карындажы — Сүрүн койчылардын бириккен бригаданын бригадири болуп јакшы иштеп келгени учун «Иштин Кызыл Манызы» орденле быыл кайралдаткан.

— Мен быыл 681 тын койды бойымнын болушчыларымла кожо коромјы јок кыштаттым. Кожо иштеген улустын ортозында анчадала

жакы жаанай берген Чорошева Тана кичеемелин көргүсти — деп, Байзын айдат. — Тана жакына мал ижинде турган кижин. Онын чепемели менийинен де жаан...

Койчы онон ары койлордын түгин ойинде кайчылап, оларды жайгыда жакшы семиртип аларга турган амадузын чокумдайт:

— Жайлуум Кара-Төңөш деп жерде. Онын кобы-жиктери, жалбагдары одорлу ла элбек. Же андый да болзо, койды күнүн ле жагыс жерге апарбай, одорын селиштирип, жут күндөрдө меес, так жерлерге чыгарып, аяс күндөрдө серүүн аркаларда кабырып турза, жакшы тойынып жат...

Байзын Төчинов төрт карындажыла кожо Ада-Төрөл учун Улуууда турушкан. Ол 42 жылдан ала 45 жылга жетире тартыжып, Берлинге жеткен. Эки-үч катап шыркаладаып, жуучыл керектери учун медальдар да алган. Амыр өйлөрдө бу амыр-энчү иштерде эмди 12 карындаштын экузи турушпай жат. Олор ол коркушту таладан ойто эбирип келбегендер.

— Малчы кижинин жүрүми андый — деп, Байзын ойто бүгүнкү күндөргө көчөт. — Кыш болзо, малды өлтүрбей, оорытпай жаска жетирип алар деп чырмайарын... Жас жедип келзе, олардын жаш балдарын коромжы жогынан телчидип, түк-амыйтанын кыркып аларга албаданарын... Анайда ла жайым отураар ой жок...

Чын, жайым отураар ой жок. Амыраар күн учураай берзе, өзөккө түжүп, бойынын бала-барказына, айылы-журтына нени де эдип ийер керек. Төчинов Байзын жайым отураарын билбес кижин учун төрт баланын чыдадып, совхозтын фермазы ичинде озочыл иштү койчы деп мактадат. Ол быжылгы кату жылда жакшы ла жүс эне койдон тогузон курааннан корып алды.

— Түк келтегейинен керектер кандый? — деп сураарыста, койчы айдат:

— Бистин үүрди эм үстүне кайчылагалак. Бу ла күндөрдө кайчылаар. Койлорды көрүп турзам, түгин жакшы...

Төчиновтор ончозы журтхозяйственный иштерде коомой эмес иштеп турган улус. Же быжылгы жылда Байзын Төчинов бойынын карындаштарынын да, ферманын койчыларынын да ортозында баштапкы жерде барып жат.

3. Урсул өзөктинг уулы

«Москвич» танмалу жеңил жорукту кызыл машина Урсул ичинин өзөктөринде улай ла көрүнөт. Ол кезикте Келпидеги совхозтын төс фермазында совхозрабкооптын конторазынын жанында турат, кезикте кандый бир малчынын турлузында келгени көрүнөт.

Бу жеңил кызыл «Москвичтин» ээси — Бардин Турачы. Ол 1957 жылдан бери Талду журттын магазининин садучызы болуп иштеп туру.

Турачы Майманович Урсул ичинде эн өзочыл иштү садучы деп макка жедерден озо бойынын жүрүминде өскө дө көп иштерде турган.

Талду журт азыйда «Яш корбо» деп колхоз болгон өйдө ол анда койчы да, жалаң ижинин бригаданын бригадири де, койтоварный ферманын заведующийи де болгон.

Турачы Майманович жаштаг ала көп шыра көргөн. Онын адазы Бардин Келинек 1941 жылда Ада-Төрөл учун Улу жууга сала берерде, ол кичинек карындажын ла сыйынын бойынын эки колынын күчиле чыдадып алган.

Кичинек Турачынын өдүк жок буттары Шибелик дейтен жаан өзөктин кобы-жиктериле момондоп ло өркөлөп көп баскан. Эрте жаста, «тырмакту тынду ичегенге жатпас» дейтен өйдө, Турачы чапкыларын шынкырадып, тондок жерлерле момон ло өркөнүн ичегенин бедреп барып жадатан.

Жуунын ол кату жылдарында колхозто иштеер улус ас болгоны жарт. Бастыра эр улус жууда. Колхозтын хозяйствозы жангыс ла келиндердин ле 14—15 жашту уулчактардын жардына уур жүктый жада берген. Атла жер кыралап, оног бийик түжүмдү аш өскүрүп алатаны жепил керек эмес. Онын үстүне Төрөлдин кату жылдарында колхоз өскүрүп алган ас-мас ажынын көп сабазын государствого, анда, «жуу» деп адалган жанду талада, кайралы жогынан тартышкылап турган адаларга ла акаларга болуш эдип ийип туратан.

Турачыдый ок адазы жууда уулчактар момондоп ло өркөлөп, кобы-жиктерди керип, өлтүрген анычагынын терезин садып, кулур, акча алып, азырангылап жүретендер.

— Мен 1930 жылда жүк ле төрт класс божодоло, онон ары үренер аргам жок болуп, анайда ла артып калдым — деп, Турачы Майманович куучындайт.— Ииним Солум ла сыйындарым жаш болгон. Олорды чыдадып, олорго болужары жангыс менен камаанду болгон ине...

Мындый уур айалгага учурап, Бардин Турачы «Яш корбо» колхозтын койчызы болуп барган. Ол ишке жаан улустаг үренип, бир канча өйдин бажында жакшынак койчы боло берген. Же бир катап ого жажына ундылбас жеткер болды. Ол койлоп жүреле, таштан ажып, эки будынан кенеп калды.

— Ол өйлөрдө жакшы врач бар болгон болзо, мени жазып койор эли — деп, Турачы Майманович жылдыстый ыраак жаш тужын эске алынын айдат.— Ол жылдар эмдигизиндий эмес ине. Талдудан болгой, аймактын төс жеринде Ондойдо до бир онду врач болбогон.

Турачы Майманович анайып эки будынан жажына кенеп те калза, же жүрүмнин жолдорун жентүлү өдүп чыкты. Ол жангыс ла эрчимдү иштү садучы эмес. Турачы Бардин кандый ла ишке жилбиркек, улуска жалакай. Онын кылык-жангы турумкай эмес болгон болзо, бойы машина садып алып, оныла мантадар правого табыштырып, эл-жонго туза-

лу иш бүдүрүп жүрөрдөгү болгой, «Мен кенек-бычак кижиси» — деп, айылында отуруп эди.

Турачы Майманович көп жакшынак керектер эдип, кичеенбеген болзо, онын ийни Солумнын да салымы бүгүнгизинен, айса болзо, башка болор эди. Бардин Солум областной орто үредүлү национальный школды агазынын болушыла божодып, Советский Черүдеталайчы болгон. Эмди алды бойынан айылду-журтту, бала-баркалу. Ол Кенгидеген совхозтын баштапкы номерлү фермазында электрик болуп иштеп жат. Турачы Майманович бойынын төрт балазын төп, шырапкай улус эдип чыдадып жат. Онын бир кызы эмди национальный орто үредүлү школдо, оного жааны десе медицинский школдо үренгилеп туру. Аркандары жербойындагы баштамы үредүлү школдо үренгилейт.

— Эмдиги балдардын жүрүмү тен жыргал ине — деп, Турачы Майманович айдат. — Кийими бүдүн, курсак-тамагы жеткил. Жагыс ла жалкуурбай жакшы үренер керек. Мен жаш тужумда... — деп, ол катап ла бойынын бала тужын эске алына берди.

Ол жуу-чак токтоор жыл жаскыда Талду журттан черүге атанган уулдар жагылап турган. Кажы ла күн төжинде жалтыраган медальдарлу солдаттар келгилейт. Олор чыдагылап калган балдарын кучактангылап, карыгылап, баштары кажайгылай берген ада-энелерине жолуккылап, Талду журттын оромдорула өрө-төмөн өткилейт.

Же жагыс ла Турачы ла Солумнын адазы Бардин Келинек келбейт. Адазы айланып келбей де турза, сапылта ла ижемжи уулдарды таштабай турды.

«Кажы ла күн адабыс жагып келбегей» — деп, Турачы ла Солум жолды төмөн узак-узак көрүп, чадыр айылынын жагында сажыгылап отураган. Ойлөр өдүп те турза, сапылта өчпөй турды.

Кижиде ижемжи, жаан ижемжи бар, кижиде ырыс деп неме база бар. Ол ижемжинин бүтпес учуры жок! Уулдар жаштан ала шыралап өскөн. Эмди жуу токтогон, жөнүлө кожо жыргалду жүрүм башталган. Олордун адазы эртен-сонзун ла жагып келер учурту.

Сапылта, сапылта... Айлар айланат, черүден өскө балдардын адалары ла акалары, Бардин Келинекле кожо барган эрлер, бурылгылап ла турат. А Турачы ла Солумнын көксинин жагыдый, көзинин одыдый адазы айланып келбес та кайткан, та жайткан!..

Бир күн Бардин Турачынын чадырына Куладыда жерлү Ороев Жепишке деп кижиси келген.

Ол көп эрмек айтпай, Келинектин эки уулын көрүп, нени де эске алынып, ыйлап отураган. Бу келген солун солдаттын ыйлап отураганын көрүп чыдабай, та ненин де учун Турачынын ыйлап-ыйлап ийер күүни келген эди.

Бат шак ол күн Бардин Келинектин балдары адазыла кожо жууда турушкан солдаттан адазынын ат-нерелү согушы ла баштуунин огынан

жең жастанып жыгылганы керегинде уккандар. Шак ол күн эртезинде жери-журтына жана берген солдатла кожо Бардин Келинектинг балдарынын жаан сакылтазы жылыып калган.

Жүрекке түшкен сысты эмдеп, жылдар өтті. Кийис чөйлип, кижичыдады.

Эмди Бардин Турачы Маймановичтинг тоомжылу ады область ичине жайыла берди. Ол Талду деген кичинекей журттынг магазининде садучу болуп он жылга улай иштеп жат. Ол бойынын ижин билип ле сүүп, улусты керектү товарларла, аш-курсакла жеткилдеп, саду планын кажыла жыл ак-чек бүүдүрет. Бардин Турачы жымыртка жуурынынг, кинга садарынынг ла товарообороттынг жарым жылдык пландарын быжыл май айдынг ортозында ажыра бүүдүрген. Турачы Майманович малчылардын ла журт улустынг не ле сурагын бүүдүрүп, керектү жөөжөлөрдү олардын жакылтазы аайынча экилип берет.

Жылдан жылга көрүмжилү иштеп турганы учун ого «Советский садунынг отличниги» деген ат-нере берилген. Бу жуукта жакшы садучунынг ижин башкару бийик көдүрүп, Бардин Турачы Маймановичти «За трудовую доблесть» медальла кайралдаган. Бу жалакай ла иштенкей кижининг журугу областьтынг озочыл садучуларынын портретный галереязында тургузылган. Бүгүн Турачы — Урсуличининг эн чокту жылдыктарынынг бирүзи.

Женил жорукту кызыл «Москвич» эмди де Урсул ичининг жолдорыла барып жаткан болор. Бойынын машинасында Бардин Келинек деп атту-жолду солдаттынг калапту уулы, областьтынг озочыл садучызы Турачы Майманович Бардин бойынынг ижин ле керектерин бүүдүрерге барып жат.

4. Төрөл школдын көзнөктөри

Жаан эмес журтта эн ле жаан тура кажы ла кижининг көзине ичине берет. Ол ончо туралардан бийик, көзпөктөри де жаан ла жарык. Мындый эмезе мындый ок өскө туранынг бозопозын алтап, сен көп жылдар кайра кайкап ла сүүнип, эмеш жалтанып ла жылбиркеп кирген. Бу сенин төрөл школдынг. Онынг жарык ла жаан көзпөктөри, сен кайда да жүрзең, жылдарды ла телкемдерди өткүрө кийинингнен көрүл артар. Сен жүрүмде жаан жастыра этсен, ол баштапкы школдынг көзпөктөри кунукачылду боло бергендий кийинингненг көрөр, нөкөрлөринг, үредүчининг ол ыраак жылдарда үредип ле көмөлөп айткан сөстөри кенете угулып, жүрегинди сүүндирер. Жүрүмнинг жүс айры жолдорында сүүнзең, тоомжыга ла ырыска жетсен, база ла ол кичинекей журттагы жаан туранынг көзпөктөри кийинингненг көрүп жаркындалар, жүрегинде баштапкы үредүчининг сөстөри ыраактанг ойто ло угулып келер.

«Откөн материалдарды ойто үренер» — деп школдо айдыжат. А жү-



рүмнүн кату ла жылбыркай жолдорунда школды эске алынганы — ол өткөн жолды ойто өдүп жатканы.

Ондой аймакта Кайрылыктын баштамы үредүлү школынын заведующийи Сүрүлов Табыл Жорукчинович көп жылдар кайра бу журттын сромдорыла тобрак-тоозынды буркурадып, өдүк жок жүгүргөн. Бу ла турган школго келип, үредүчинин кийининен «А-а, о-о» — деп айдып, буквалар танып үренген.

Оног ол Горно-Алтайскка келип, педучилище божоткон, оног ол ыраак күнчыгыш талада улу ла тымык тегистин жанында советский талайчы болуп төрөлин корыган.

Служба божопон. Күс. Бир күн Кайрылык журттын школында үренетен кичинек уулчактар ла кызычактардын алдына жаан кара көстөрлү, талайчынын элбек брюказын кийген кижиге келген. Ол ло школдын бозогозы эмди жабыс, эжиге тар немедий. Бир канча жыл ого бийик билдирген парта жабыс, элбек класс тыгыш немедий.

— Мен слердин үредүчигер — деп, ол балдарды тоолоп көрүп, кемниг балазы болгонын кажы ла үренчиктин бүдүжинен каран танып, араай үнденген. — Слер бу школдо кычырып ла бичип, тоолоп ло журап үренеригер, балдар. Жакшы үрензегер, жаан городторго кийининде бараарыгар, талайчылар, инженерлер болорыгар — деп, тымый берген класста балдардын жылбүлү көстөрине көрүп, айткан.

— Слер бу бистин журтта жаткан Чараганов Эшти — Аакым өбөгөнди билерееер бе, балдар? — деп, ол ненин де учун үренчиктеринен сураган.

— Билерис, билерис! — деп, балдар чуркуража берерде, үредүчи оларды токтодып, школдо мынайда бир уула кыйгырып, өс блаажарга жарабас деп жартаган. — Колды өрө көдүреле, айдарга турган немени айдар. Сураарга турган сурагын сураар учурлу...

Балдар жайдан билетен эди. Олордын алдында турган үредүчинин, Табыл Жорукчиновичтин бойын, кандый да үредүчи бу ок класста база мышайып ок үреткен, жакарган деп...

— Айдарда, Аакым өбөгөнди слер билетен эмтиригер — деп, үредүчи баштап алган эрмегин улалткан. — Бат онын уулынын уулы Ешев Олег Байзынович азыйда база бу слердин отурган класста үренген. Эмди дезе ол ученый-зоотехник, Ондойдо иштеп жат.

Бу өйдө бир кичинек кызычак колын көдүргөн.

— Не болды, Нина?

— Бис ончобыс уч... ученый болорыс па? — деп, кызычак кызарып ла туктурылып сураган.

— Жакшы үрензегер, ончогор до ученый болорыгар — деп, үредүчи күлдүмзиренип, оног ары айдат. — Ол жанда Толубай деп жерде журтан, канча жылдарга улай озочыл койчы болгон Токуна эмегенин уулы Адарсв Аржан Оинчинович — поэт. Ол книгалар бичил жат.

Баштапкы класстан ала төрттинчи класска жетире Сүрүлов Табыл Лорукчинович ле онын үйи Галина Чорбошевна балдар үредип, Кайрылыктын баштамы школына үредүчилер болгонынаг бери эмди жетинчи жыл өдүп жат. Онон бери кажы ла жыл күскиде баштапкы сентябрьда баштапкы класска ондор тоолу балдар келет.

— Сөс буквадан туруп жат — деп, кажы ла жыл күскиде Табыл Лорукчинович айтат.— «Ада» деген сөсти бичиирге бат бу буква керек. Онын ады «А-а». — Балдар үредүчиле кожо «А-а» деп үн алыжат.

— «Эне» деп сөсти бичиирге бат бу буква керек. Онын ады десе «Э-э» болор.

Мынайда кажы ла жыл, кажы ла күн сайын үредүчи өткөн жолун ойто өдүп, балдардын алдына кайкалдар ачат.

— Айдарда ла баштапкы класс, же оморды үредип, кизи эдетени женил неме эмес — деп, Табыл Лорукчинович айтат.— Кажы ла бала ла аңылу куучын өткүрер керек. Онын кылык-жаңын, сонуркаганын билип аларга айылына барып, биледеги улузыла куучындажар керек.

Кажы ла билеле куучындажар керек... Мынайда айдарга ла женил. Журт жерде биледеги улузыла куучындажатары белем эмес. Көп үренчиктердин ада-энелери журттын төс жеринен ыраак турлуларда. Олорго күнүн сайын барып болбозын. Жаантайын жоруктап жүрзе, урокты кем өткүрер? Жаңыс ла амыраар күндерди тuzаланарга келижет. Же недеде бир катап болгон амыраар күнде, жаан болзо, 2—3 турлу да болорын...

Баштамы үредүлү школдордо интернат жок. Айдарда көп үренчиктер төрөөндөринин, ада-энелеринин көрүш-таныштарынын айылдарына жүрүп үренгилейт.

— Же бис ончобыс койчылардын ла малчылардын балдары болгоныс, ончобыс айылдарда жадып үренгенис — деп, Табыл Лорукчинович бойынын ла кожо өскөн үйезинин өткөн өйлөрүн эске алынат.

«Эремик кулды жаш тушта

Суу тереги туштады.

Эрдин уулы жаш тушта

Чактын өйи туштады» — деп

алтай кожон бар. Бу кунукчылду кожондо айдылгандый өйгө Табылдын жаш тужы туштаган.

Төрөл учун Улу жуунун өйинде онын энези Тойбос эмеген алты-жети балазын чыдадып, кышкыда Таагы-Кыштугузы дейтен жердин сындарыла, жайгыда Кара-Жүрек дейтен тайганын таскымдарыла койлоп көчөтөн.

Табылдын энези — сүрекей жалакай кизи. Байла, онын учун Кайрылык журттын улузы бу эмегенди тооп, Күжей деп байлап айдыжатар болор. Ол жылдардын корон соок кыжында Тойбос эмеген чанакту өлөң тартып баратан, эжелери буттарына темир така кийгилеп, шуур-

ганга ла салкынга жүстөрүн жаладып, кой кабыргылап жүре беретендер. Кичинекей Табыл кыштуда жаңыскаан артып, коркып та, аштап та көп ыйлаган. Ас келгенде, кары чоокырантып карантылаган былтыргы кырада анда-мында арткан арбанын бажын эжелериле кожо барып теретей эмезе өркөлөп лө момондоп базатан.

Табылдын агазы Сүрүлов Мөнгүнчи жайда да анда ыраак таладан каа-жаа письмо ийетен.

«Акам жанып келбес та кайткан?» — деп, Табыл сананатан. Яш көөркий жайдан билзин, жаңыс аказы онын ла эже-сыйындарынын, бүгүнкү Кайрылыктын ичинде өскилеп жаткан балдардын келер өйи, эмдиги ырызы ла жыргалы учун өштүлөрлө жуулажып турганын.

— Бис айылдарга жадып үренип турар өйдө улустыг кийими де, курсагы да... — деп, Табыл Лорукчинович эрмектенет. — Жок, кижинин тынынаг бек тынду, кижидий чыдамкай жердин үстүнде өскө не де жок болор. Кизи кизи болгоныла омок!

Үредүчи эмеш унчукпай турала, айдат:

— Эмдиги өзүп жаткан яш үйениг жүрүми жыргал ине. Кийим-тудум кандый ла керек, ончозы жеткил. Үредүге керектү не ле жөөжө школго до келип жат, магазиндерде де толо... Тан эдинжи, мен шак эмди үренип баштаган болзом...

Жаантайын ла андый: бир үйе база бир үйениг жүрүминег тем алып, бой-бойлорына күйүнип ле бой-бойлорын үредижип өзөт. Революциядан озо чыккан ла өскөн улус, бу ла Табыл Лорукчиновичтин энезиндий эмегендер ле өбөгөндөр, «Тан, мен слордин өйдий өйдө өскөн болзом!» — деп уулдарына ла кыстарына айдыжат.

Онын да учун кечеги Кайрылыкты бүгүнкү Кайрылыкка түнөйлөп болбозын. Бүгүнкү Кайрылыктагы жаш өскүримнин көп сабазы — орто ле специальный орто, жети ле сегисылдык үредүлү улус. Олордын санаа-күйүни, эмдиги өйди ондожы чик жок башка ла элбек.

Табыл Лорукчинович ле онын үйи Галина Чорбошевнанын бүгүнкү төрт класска жетире үреткилеп турган балдардын ада-энелери омор. Мындай жиит жүректү ле элбек санаа-күүндү улус школдын жаан учурын, онын бүгүнкү күндеги задачаларын бойлоры билер.

— Ада-энелер школго жаан болужын жетирет — деп, үредүчи айдат. — Школго ремонтты мында ок жаткан устар эдип берет. Одынды ла өскө дө керектү жөөжөлөрдү совхозтыг болужыла экелип аладыс. Бойынын балдарынын үредүзиле сонуржабас улус бистин жерде жок. Же жаңыс ла бир кезик ада-энелер школдыг ижине ле балдардын үредүзине учурлаган жуун болгондо, арга жокто, бойынын ижи көп болодо, ыраак турлулардан түшкүлөп болбой калат.

Же андый ада-энелердин айылына Табыл Лорукчинович кыйалта жогынаг бойы барып, жуунда турган суракты жартап, куучындажып койот.

— Бистин Кайрылыктыг су-алтай журттарда үренген балдарга

сегисјылдык школдорго барып үренерге күч болуп турат — деп, Табыл Жорукчинович айдала, онон ары жартайт. — Бир жанынан, балдар айылдарында да, школдо до жаңыс ла алтай тилле куучындажып жат. Онын учун озорго орус тилге, анчадала бичиирине, үренип аларга куч... Бис бу предметке жаан ајару салып турус...

Балдар сегисјылдык школго келгенде, озордыг үренер программазы аайынча жаңы предметтер кожуп турганын кажы ла кижн билер. Ого үзеери, кажы ла предметти аңылу үредүчилер үредет. Журттан келген балдар озорго темилип болбой, узак жүрүп те калат. Онын учун озорго сегисјылдык школдордо аңылу ајару салар учурлу.

— Кезикте мындый айалганы јетире ондобой јадып, сегисјылдык школдын үредүчилери баштамы школдын үредүчилерин бурулагылап јат — деп, Табыл Жорукчиновичтин айтканында чын бар.

— Бистин некежип, эмдиге ле јетире учына једип болбой турган немебис — бу Кайрылык журтта жаңы школ тудары — деп, үредүчи бойынын шүүлтезин ајдат. — Балдар жылдан жылга өзүп, көптөп јат. Эмдиги школдын класстары талчы, библиотека да, спортивный зал да јок.

Онызы андый, өйлө кожо некелте элбөп јат. Бүгүн өзүп ле чечектеп јаткан Туулу Алтайдын көп журттарына жаңы школдор керек болуп јат. Је оны тургуза ла тудуп алары јенил эмези јарт. Јылдар өдөр... Бир ле көрүп турзан, Кайрылык журттын ортозында кап тура жаңы школ туруп јадар.

Быжыл Табыл Жорукчинович Сүрүловтын иштеп ле башкарып турган школынын төртинчи классын јирмеге шыдар үренчиктер божоткон. Јаан да, кичинек те керектин сүүнчизи бар. Онын учун май айдын учында Кайрылыктын баштамы үредүлү школын божоткон балдар сүрекей жарык күүндү ле омок болгондор.

— Мен слерге бир колун көргүзөрим, балдар! — деп, Табыл Жорукчинович каткырып айткан.

Үредүчизи нени ле көргүөпегей деп, балдар шымыражып, табыжын токтодып, сакыгылай берген.

Көп тетрадьтарды Табыл Жорукчинович столдын үстүне салып. «Бу слердин баштапкы класста тузаланган тетрадьтарыгар — деп айткан. — Ол тушта кем букваны канайда бичиген, көригер...»

Кыйын-тейин јайканышкан сүри јок букваларды ла тоолорды көрүп, балдар сүрекей каткырышкан. Озор бүтүн бойынын өткөн јолын катап көрүп, «Бис кандый болгонус. Эмди кандый болуп калганыс!» — деп, үредүчининг озорго сыйлаган кайкалын сеспей, сүүнгилейт.

Озордын сүүнери јолду. Озор бүгүн «јаанап калган» улус. Озор кычырып та, бичип те билер.

А агаштын бүрлерин кактап, алтын-сары күс келзе, бу ла школго жаңы балдар келер. Озор база ла Табыл Жорукчиновичтин кийининен —

«А-а», «э-э» — деп айдып, кайкалдыг, жарыктыг жаркынду жолдорына баштапкы алтамдар эдер.

Айса болзо, бу школды божоткон балдардын көп сабазы мынан ары бийик үредүлөр божодып, элбек төрөлдин жаан заводторында ла шахталарында, науканыг ла билгирдин өргөөлөринде иштегилеер. Је олар кайда да болзо, Кайрылыкта бу школдон өскө жаңы да школ тудулза, онын жаркыны ыраактан жарып, баштапкы үредүчиниң јала-кай үни көп-көп катап угуларында аланзу јск.

Онызы өткөнин ойто одуп, жаңы көслө көрүп, онон ары жаңы кай-калдыг јолыла барып јатканы болор.

Мен бойым

Мен бойым
 жангыс бойым эмес инем.
 Јаш агаштый үйенинг
 јалбырагы инем.
Сөстөриме келеле,
 кубалын үрзегер,
Кызыл јылангаш тыным
 костый кызарар.
Строкторды эже тебеле.
 тура жүгүрзем,
— Кандый узак уйуктагам —
 деп каткыраарым.
— Эзен бе, алтай суул, —
 колым сунарым. —
Эрлү бүткен сени
 сакыгам —
 деп айдарым.
Чындап та,
Мөнкүлерге сомдолгон
 ачынчак
 азиат жүзимненг

Бойыгардын сүригер
 слер көрбөзөөр бө?
Изү кара көстү
 алтай тюрк сөзимненг
Слердинг тыныжыгар
 угулбас па?
Уулдар,
 слердинг алдыгарда турум,
 мен —
 ак-чек сөстөр,
Колым берерге энчикпейдим,
 мен —
 слерге иженген көстөр.
Бүдүгер
 бүдүгер,
 бүдүгер меге —
 јууктай بازیгар.
Строкторым тамырына
 колыгар салыгар,
Анда слердинг каныгар
 јылдыстардый согулар!

Ийиннинг тууларында

Ийиннинг туулары
Күнгүрейт салкынга

Түнгүрдий.
Азиат тенгериге
Ай сайылган

Сериптий.
Көгөлтирим сүмерлер
Күмүш көлөткөлөрүнөң бе,
Базырык кургандары
Кийис кебистеринөң бе —
Барлар бөгөлөгилейт.
Ыркыранып,
Көксимнин түбине
Калыгылайт.

Ол —
сөстөр сүнези.
Топшуурдын кылдарыла
Ак атту баатыр мантадат,
Ачу-корон кыйгырат,
Лууга кычырат.
Ол —
јиит энчикпезим.

Эткеним ас, калас

27 жаш мөндө.
Бу жаштуда
Лермонтов
Ат-нерелү псэт болуп
өлтүрткен.
А мен кем
эмди?
Көм де эмес!
Анда да жок,
мында да жок —
Жер үстүлө
көлөткөдий
өткөм.
Улгерлер бичигем:
Эй, уулдар,
эрлү эрлер болыгар деп
кыйгыргам.
Бу куру тил кыйгыларым
Кандый бир жүрек түбине
Чедиргендий түшкөн бе?
Кандый бир алтай уулды
Улу керекке көөрөткөн бө?
Угулбайт.
Билдирбейт.
Жок!
Мен үлгер бичибегем —
Чаазын чоокырлагам.
Ангылангадый сөс айтсам,
Ого тынзынгам,
Максынгам.

Же үлгер бичири —
Ол көөрөм ичери!
Бажын жалбырап,
Телекей кечери!
Ичкери болуп,
Кылыштый жагырап,
Сөстөр күчиле
Литке кечире
Соок жайары!
Же үлгер бичири —
Ас!
«Кейге —
белен,
Керекке
Тиш тыгынбас?
Бойын озо бол,
Лозок бол.
Тартышта көргүс,
эр болзон.
Олүне бер,
болбозо.
Албатым,
Айтсаң,
Ас бойын
буудагым
болдын ба?
Айса,
Ас тилин шылтагым болды ба?
Жок!

Чындаптаң
Мен
 жүрүмде турушпагам.
Чындаптаң
 мен тартышпагам.
Айтпаган сөстөрүм
 эмди
 көксим өйкөйт.

Этпеген керектерим
 эрчимим некейт.
Бичигендерим эмди —
 кандый куру,
 кандый слер ас!
Бүдүргендерим менин —
 кандый тегин,
 кандый калас!

Кар ортозындагы күүк

Та не болгон?
 Јас.
 Соок.
Айдын-күнниң
 ыразы чек кубулды.
Бара-бара
 эм болбосто,
Май айдын ичинде
Кар
 күл
 этти.
Јарыларга јаткан агаштар
Алан кайкаган
 санааркап тургулайт.
Кандыктар баштары
кар алдынан көгөрөт,
Чечектерин энгип,
көөркийлер тонгылайт.
Кой кабырган улустын
 шыразын
 не деп айдар?
Эски өлөң божогон.
 А көк дезе
 кардын алдында.
Кураандар көрүнгөн.
 Сакман балдар
Кар ортозыла койлор айдайт.
 Кураандар колдордо.
Кижиниң
 санаазы карачкылаар
 күн келди.

Буур түгөнгөнче
 сакыган јасты
Кар басты.
Албатынын амадузы болгон,
Ак малдын аргазы болгон
 ырысты
Күп этире бүркөп салды.
Је јас
 токтоп калбаган.
Кар
 канайып та
 катуланза,
Ол билдирбестен
 өдүп ле јат.
Куштар ойынын таштабаган.
Салкындаган кар өткүрө
Тытта отурган күүк
 эдип ле јат.
О, алтай тууларда
 жереес јастын элчизи
 тоорчык эмес,
Алтын үндү
 кайран күүк
 эмей.
Кар,
 јут,
 шуурган
 канайып та шуурзын,
Ол
 бистин күүкке
 түңгөй ле темей.

Кайран өйин
 үнгүр элчи
 бир де энделтпес.

Жутан жалтанала,
 ол бир де
 отура калбас.

Сакман балдар
 соокко тонгон
 кураандарды
 койындарына суккулайт.

Агаштар

ын-шын туруп калган —
 эриккилейт,
 кунужкылайт.

Жагыс ла
 күүк
 туйук кар өзөгинде

Жаскы кожоңын
 бир де эндебейт —
 эдип ле жат,
 эдип ле жат.

Таң алдында

Таң алдында кушкаштар
 Үндөриле
 Жер курчаган.
 Мындый жараш үндерди
 Кушкаштарга кем берген?

Туу кийининен көдүрилип,
 Жер жарыдарга күн чыккан.
 Күнди
 Кем көдүргөн?

Жалакай жагмыр тыбырап,
 Жер арутазын деп,
 Кем айткан?

Жер керилип,
 Тумандарла жунунып,

Амыраарга
 Кем жайаган?

Тышкары чыгып,
 Бир уулчак
 Мыны кайкаган.
 Ол не кайкаган?

Ол кем болгон?
 Мыны кем бүдүргөн?
 Айтсагар,
 Улус,
 Айтсагар.
 Уулчакты
 Кыйнабазагар.
 Быйанын
 Кемге айдатан?

Јуунын кийининде

(ПОЭМА-КУУЧЫН)

Күн озо баштап бийик туулардын бажын жалтырада сыймайла, жаркынын туунын эдегине араай түжүрди. Кардын алдына чыгып келген кандыктар күнге жажыркап, жүзүн удурат туткулайт. Күн, жердин үстүндеги бастыранын энези, ончо ло немени сыймап, чогыла жылыдып, суузыла сугарып баштады. Келип жаткан кожонду жаска сүүнип, күн-энезинин жылынарга деремненин балдары төжөгүнүн эрте турала күнди сакыды. Күн туманнын таалмазыла тартынбай, кейди капшай жылыдып ийди. Айылдын төринде жуулган балдар бойларынын сүүгөн ойынын баштады. Олорды жанына келип көрзө, боп-боро жүстү, кезинин чырайы ак-куу, курсак жибеген немедий. Же олар бүгүн чын да курсак жибеген болор; кайдан курсак, керек десе чейдем де ичпеген болор. Ойун күнине тийерде, балдар айыл башка жылыга берди. Бу ойноп жүргөн балдардын бирүзи кап-кара көстү, жирбиги көсти айландыра сарбайышкан, үстүндегизи — өрө, алдындагызы эмеш көдүрилип, бажы саң төмөн ээлип калган, куу чырайлу, куукун кара чачту. Алы онын Жүстүк. Балдарла кожо ойноп турала, Жүстүк аштайла, ичи ачырда, айылына жанды. Уулы нени де ичерге сураарда, энези бажын жайкады. Жүстүк төр дөөн басып, энезинин жанына отура түшти. Энезинин көзине улам-улам көрүп, ыйлаарга болбой турды.

— Же, балам, мен сеге неемди берейин? Жиир-ичер неме жок. Аканга бар, ол төстөктин белтиринде кыра сүрүп турган. Акан сени азырап салар, бар.

— Энем, кече түште мен анда болгом. Салдала кыра сүргем. Орускер деп ат сүрөөн жакшы, төрт ло жижи ошкош, санаалу-у, кыранын жолунан качан да чыкпас. Тал түш жууктап келерде, бис казан аскан жер жаар бардыс. Акамнын теленгир, кабырылып калган көк айагына жарма ичтис. Акам бажымды сыймап, айагын менин алдыма төрт жылдырып берди. Бир ле көрзөм, аяктын түбинде жарма жогыла. Анайыл акамды куру артырдым. Бүгүн мен анаар барбазым.

Энези ле уулы онын кийининен табыш жок отургылады. Энезининг көзинен жаш келди. Ол, байла, ненин де ачузы.

Мыны Жүстүк көрүп, чыдажып болбоды:

— Энем, слер не ыйлап туругар? Мен слердин ыйыгарды качан да көрбөгөм. Жаан улуска ыйлаарга жараар ба?

— Балам, Жүстүгим, мен бу жүрүмнөн чөкөдим. Бисте кийим де жок, курсак та жок. Көрзөг, чадырдын ичи жоксырап калган. Адан отуратан жер туку качан ооп калган. Адан мында болгон болзо, жуу-чак болбогон болзо, мындый жадын болбос эди. Эмди жангыс бистин жүрүмис мындый эмес. Чадырдын жыргынаан көрзөг — ол ойногылап турган балдарды. Ончозында кийим жок, жангыс ла жаргак тонду. Оны да энелери бар улустан сурап, жамап берген ине.

Энезининг эрмегин угала, Жүстүк бойынын самтарын сезип ийди. Карынын ол энедег чыккалы уидыбаган. Оттыг кыйузында куурган аштан төгүлген чаракты, куш чылап терип, ажанып жүрген.

Энези жаан үшкүреле, уулынын кулун терези тонын кийдирип, кичинек колынаан тудала, Кадынды өрө барган жолло басты.

Бу тыйрыкталып барган жол энелү-уулды та кайдаар апарбагай?

Күн бойынын жылузын жерге сыйлап, тал түшке жуукташты. Айландыра турган туулар, ок-жаанын саадагындый, сан өрө көргилеп алган. Куштар жастын чур-чуманак кожонгыла бийикте учулап, кезиги кулузын бажына отуруп, та нени де бойынын тилиле кожондойт. Энелү-уулду барып ла жат.

Кара-Корумнын таштары энелү-уулга бойынын таш эжигин ачты — койчынын содон чадыры көрүнди. Калтар ийт төрт таманын суймайта салып жерилеле, үрди. Онын кийининен ийдин токтодорго келин кижги чыкты. Эжиктин бозогозына айылчыларды сакыйла, жакшызын сурап, айылына кийдирди. Жүстүктинг энези оттыг жанына чөддөй түштү. Айылдын ээзи чеген урды...

Жүстүк чегенди ичеле, энчигип болбой тышкары чыгып жадарда, айылдын ээзи токтодып, сүтке аарчы булгап берди. Бу берилген ырысты Жүстүк «аайлайла», төрдөгү отурган уулчакла ойноорго тышкары чыкты. Онын ады Сүреен.

Жүстүктинг энези кандый жүргенин келинге куучындап, ойто онын жүрүмин угуп отурды. Жүстүктинг энези ол койчыла алдында нажылар болгон, же эмди де олор жакшы нажылар. Жангыс олордын ортозы эмеш ырап калган: бирүзи — койчы, бирүзининг көзининг каразына ак түжүп, эмди иштеп болбой жүрген.

Айылдын ичинде Кадыннын табыжы ачу угулат. Жүстүк ле Сүреен тал аттарына минеле, мантадып турза, өрөртөн кижги келип жатты. Койчынын айылынаан Кадынды кечетен жер ыраак эмес болгон. Ол кижини көрбө, балдар адын камчылап, айыл жаар мантатты. Аттарын жүк ле арайдан токтодып, уулчактар айылга кирди.

— Кандый да кижжи келип јат. Колында кайырчакту, белинде јүктү.

Эки эне, эки уулчак ол кижини көрөргө мендеп-шиндеп чыккылаты. Чеденге јөлөнип алала, энелер бой-бойынан суражып турды:

— Кем болотон?

— Черүдег келип јаткан кижжи болбозын?

Чын да јууктап келерде, ол боро шинельдү кижжи болды. Сүрееннинг энези ол кижини танып:

— Бу Јүстүктинг адазы тура не! — деди.

Мыны Јүстүктинг энези угала, ол кижиге удур базым, оны танып болбой турды. Ол кижжи кайырчагын јерге салып, јакшы сурады, оной Сүрееннинг энезин танып ийди:

— Кандый јүрүгер, мындагы албаты ончозы эзен бе? Менин эжим, балдарым кандый јүргүлери?

Мыны угала, Јүстүктинг энези айтты:

— Сен мени таныбай турун ба? Көр, ол уулчак — сенин Јүстүгинг.

Јүстүктинг адазы бу мыны угала, эжине, уулына јапшына берди.

— Јуу божогон, јенү бистинг. Сен, уулым, чыдаган, а энен канайткан? Ончозы өдөр, ончозы јакшы — слер тирүде.

Јүстүктинг адазы уулын кучактанып, айландыра турган эжине, келинге, Сүреенге ырысту көрөт. Уулын јерге тургузып ийеле, кайырчактан уулына, Сүреенге оос гармошка чыгарды. Сүрееннинг энезине үч толукту письмо чыгарды — ол онын јууда јыгылган эжинин письмозы:

Олүп јадым, кайран эжим,
Јууны јенетен Төрөлим учун,
Шыркадан јазылар јуучыл учун,
Ойто келер јайым учун.
Олүп јадым солдат өлүмле,
Каным јерге чбгүп божоды.
Олүп јадым өлбөс өлүмле,
Эзендик болзын јүрүм јайымда!

Келин эжининг калганчы тыныжынан айдылган сөстөрди угала, јангыс кайыгдый, тура калды. Онын јүрүми эмди јоктоло берди, је тийген күнге, јанында турган кичинек уулына суракту, иженчилү көрди.

Кадынды төмөн јолло үч кижжи база берди, а эки көлөткө айылтыч јанында тура калды.

Үч көлөткө барып ла јат, эки јаан көлөткө јүрүмин угужат:

— Менин алдымда јуу өткөн. Камык эрлер јыгылгылап калды. Канча адалар бүгүн балдарын, мен чилеп, көргөн. Канча адалар бүгүн базазына келбеген, эжине келбеген, төрөл јеринө келбеген. Эр сөөктөрм өскө јерде јадып калды.

Энези ле адазы куучындажып барып јадарда, Јүстүк олардон озо

жүгүрүп, деремнеге жеделе, солунды аказына жетирди. Аказы ол өйдө айылда болгон. Меркуш орус-керди минеле, карындажын учкаштырып алала, адазына уткуй мантатты. Аттан тўжўре калыйла, адазынын колынан тутты. Адазы уулын кучактай тудуп, жаңыс жерге туруп калды.

Меркуш ойто атка минип, адазынын жүктүгүн, кайырчагын канжаалап алды.

Көк теңери алдында төрт кижини барып жат. Бүгүн телекейде, СССРде көп энелер, балдар адаларын уткыган. Кезик энелер көстөринин суузын колдын сыртыла арчып, өскүс балдарыла жаңыскан артып калгандар. Төрт кижинин көзине бүгүн жоксыраган деремнези кандый да солун, жаңы көрүнди.

Энгирги үлгөр

(БАЛЛАДА)

Бу кышкы карагуй энгирде
Мен катап ла санаамды түймеделе,
Колымда перолу отурым.
Көксиме санаалар түүлип келерде,
Көрүп, ончозын шиндөп ийерге,
Кожондоп, ичкери көндүгип учурттым.
Мен эмди бийикте барадым:
Алдымда көпөгөш талалар
Амырап, уйуктап калгандар.
Ончозы билерге, көрөргө жүүнзейдим,
Орчылан түбин абыктап турадым.
Амадуумла кожо мен катап учадым.
Орооным тымыкта; ол эртен
Омок ийделү катап ла турар.
Эркетен уулдар эртенги күнде
Эрчимдү иштерин ойто улалтар.
Найылар биске тендей тургулаар,
Бисле кожо, жаба алтаар.
Амыр күнниң жаркынын уткып,
Амыр ижин орооным улалтып,
Женүйер алар жаркынду жолында.
Онын уйкузы — амырдын уйкузы,
Ийдези онын — амырдын энчүзи.
Эмди төрөлим терен уйкуда,
Мениң санаам амыр, кайкалда.
Кожондоп ичкери учадым:
Коо пальмалар жажарат алдымда.
Арабтын тымык кожонгын угадым,
Онын орооны база тымыкта,

Онын салымы бойынын колында,
Амыр учун жуучылдар ортодо.
Амадуум база ла мени апарат.
Африка, Африка мени кычырат.
Албатынын көргөн ачузы, Африка,
Карангуй тундий ойлордо жылыган.
Кара теринг каныга кожулып,
Кайран жеринге көп сызылган.
Лебрен Африка бүгүн ойгонгон,
Жайымнын маанызы үстүндө элбирейт.
Сенин уулдарын өрө өңдөйип,
Тартыштын улу жолуна киргилейт.
Буудактар алдында көбин билерим,
Же сен жөнөрин, бирликке јединерин.
Аңданып јаткан ак төнгисти
Ажыра учуп, тыгыскыйт жүрөгим.
Эзен, јалтанбас жарындаш Куба, эзен!
Эркиндү эземим сеге экелдим.
Жагы жолын күч келишкен,
Же Кастро быжу «Бис јенерис!» — деген.
Эркитеер амаду јонунгын көксинле,
Эткен ижинди оморжоп көрдөм.
Кылчайып тургандар сеге тийгежин,
Болужарга белен эдим.
Азузы кылайган бөрүлердий улус
Америкада уйку јок жүргүлейт бу тунде.
Тенериден жоронды, олүмди төгүп,
Пентагон күйбүрөп, шакпырайт эмлиге.
Жайым амаду олорго јарабайт,
Јаантайын олар бийлеерге амадайт.
Телекейди бийлеерге келишпес эмди,
Телекей уйкудаг ойгонып јат эмди.
Албатыны кырадаар, је болбозоор эмди,
Каруузына турарга келижер эмди.
Јенгил эзин талайдан согот,
Балыкчы јебечен уйуктайт јапашта,
Шыразы түгенбейт, эмдиге онтуда.
Ончозы өдөт — ундылат ончозы.
19 жыл өткөн, ол өйдөн бери
Ортөткөн кижининг коркушту кыйгызы,
Кубалы калган улустын кебери
Катап ла эбелип келгилейт бу тунде,
Карарып элбендейт телекей үстүндө.

Энелер ичинде бүдүп калган балдар
Чаңырбаган, чыкпаган: олар — өлгүрткен.
Эмди согулатан болчок жүрөктөр
Ол тужунда незин токтой берген?!
Телекей, билинген бе ол тужунда?
Нени де көрбөй жаткан ба айса?!
Телекей, айтсаң!

Ончозы өдөт — ундылат ончозы.
Балыкчы жебечен уйуктайт жапашта,
Ончозы ундылып, өдүп те калза,
Бу ундылбай артар качан да:
Үйеден үйеге, жүректен жүрекке
Жоннын көксинде, онтулу сөзінде.
Акту жүргөн улустың тынын
Актуга ол тушта кем кыйган?
Телекей тудуп чыдашпас бурузын
Жажырып олар эм кайда суккан?
Каруузын тутсын үйеден үйеге,
Каруузын айтсын жүректен жүрекке.
Каруузына олар тургалак бүгүн.
Же улу жаргыдан бирүзи де барбас.
Канайып та жажырза, актанып болбос,
Кем де укпас, кем де айтпес!
Телекейдин күч көкси тыгыскып келгенин
Сөскилеп олар күйбүрейт бүгүн.
Телекей айланат күнге удур,
База да учы жок, узак айланар.
Телекей үстүлө барган чоктордо
Телекей жолдоруна көс жажындый аакан.
Телекей ончозын унчукпай бадырган,
Же бүгүн ол селт эдер, селендеер.
Бүгүн бар ый, бар онту бадышпас.
Бүгүн телекей жаргылаар, сөс алар —
ыйлабас.

Мыны сезип, күйбүрейт Пентагон.
Телекей кату сөзүн айткалакта,
Хиросимада күйгендер унчуккалакта,
Олар амадайт атомнын одыла
Телекейди тундуруп саларга,
Экинчи катап өлгөндөрдү өлтүрөргө.
Телекей...
Көпөгөш, кару, кайран телекей!
Көпти көргөн, билген, уккан телекей!

Сени олар өштөл кўйдүрерге,
Өртөөргө, ыйладарга, онтодорго,
Өлтүрерге сананат сени, телекей!
Тенистеринди чайбалтпай, соолтор — деп,
Тенеринди көгөртирбей, корондоор — деп,
Сенин эдинди өртөөр, оорыдар — деп,
Эдүлөр тергенет,
кайран телекей!

Телекей уйкуда, талалар тымыкта,
Je Вьетнамда бүгүн мылтыктар жызырайт.
Тенериден коронду өлүмин төгүп,
Эдүлөр эмдиге жетире шакпырайт.
Черүлөр ийгилейт, чектерин аргадап,
Чертүлөр айткылайт, сектерин артырып.
Албатылар, угуп тураар ба слер!
Вьетнамда агару тартыжаар, жүрүмеер
Экинчи катап анайда болбозын.
Телекейдин айрылу жолдорун ондогор.
Жаш балдарды атом жибезин,
Учинчи бомба кейисти жьртпазын,
Телекей, айлан кўнге удур,
Амыр кўнди уткы, сүүн, оморжо.
Ургүлжик телекей үргүлөп те турза,
Учинчи бомба жарылбас база.
Тенистер, силкигер, тенери, күркүре,
Ойпонгон телекей жаркынду кожондор ..

Нөкөри коштой болгондо

Наумов Виктор фабрикасына иштеерге бурылып келерде, оны соок уткыгылаган. Керек десе Виктордын антыгарлу наҗызы Красиков Костя да чике айда салган:

— А сен, уул, онызын чек таштап койдың ба, а?..

— Божогон, Костя, божогон! Менин компазым эмди чын жолды көргүзип турган эмей. Магниттү туура немелерге жайылыш жок — деп, Виктор Костяны ийинине нак таптап ийди.

— Же айдарда кожо иштеерис... Бистин жуучыл керегис — машиналар ине. Машиналар десе — керептин жүрөпү — деп, Костя укаалап турды. — Шорлонбо ло! Сүме-сагыш кайда ла керек, анчадала техникада. Мен мында сен жогынан бир канча жаңыртулар сананып тапкам. Оверлог канайып иштеп турганын көрүп туруң ба? Иш десе иш! Кажыла смена сайын — бүдүн жарым норма. Менин колдорымнын шылтузы!..

Красиков шүүлтезин учына жетире айткалакта, ого Новикова Настя жүгүрип келип, жегинен ала койды, онон десе Костянын жүзи алдына колдорыла нени де имдеп, бойынын машиназы жаар жединип апарды.

Жаңыскан арткан соңында бир эмеш турала, Виктор цехтин ичиле мендеш жогынан базып ийди. Онын эки жанында машиналар, аспандар чылап, үзүктелте чыркыражып турды. Ол Новикова Настянын машиназынын жанына жууктап келерде, Костя качан ок ого удара базып клеетти. Алакандарын чабынып ийеле: «Бот андый! Көрөр-угарга жеткелекте ле — катап ла иштей бербезин бел!» — деп мактанды.

Бу өйдө оны машинистка Усачева Катя кычырды.

— Же бу слер бүгүн канайттаар? — деп, Красиков колын чукулду жаңыйла, тып-тым турган агрегат жаар ууланды.

— Жаңыс ла бүгүн беди? Шалай-булай ла жазабас керек — деп, кыс ого кимиректенди.

— Көрүп турзам, көпти билер боло бертирин — деп, Наумов ыкыранган айасту айдала, машинала уружа берди.

Машиналар ээчий-дечий токтоп турдылар, бастыразынын шылтагы десе швейный крючокто болгон. Бирде учук үзүлүп, бирде тыйрык-мыйрык жолдорло көктөп, бирде база нези де үрелип турган. Ишчи үй улус наладчик жаар кыйазынан көргилеген. Олордун көзүнөн кыртыштанганы билдирген: бу мындый «устарды» незин тудар, техниканы аайлабас, үрөлгөн шылтагын таппас та, түзедип те болбос кижине неге керектү? — деп, айдарга тургулагандый. Ой десе калас өдүп ле жат, өдүп ле жат.

«Ончозы шалай-булай жазалып турганын Усачева Катя чын төмдектеген болгудый» — деп, Виктор швейный крючокты бөлүктөрине жайрадып, сананып калды. Шпудержательдин ле швейный зубецтин курчларында сыйрыктар бар болгон, ошонун улам десе учук үзүлүп турган. Наладчик ол сыйрыктарды жоголто эгеп, учуктун көктөгөн жолу тыйрык-базын деп, бир аай ошондо өскө тутактарды жайлаткан. Машинаны иштетип ийерде, Стрельникова Нина ол жаар көрөлө, «Узак иштегей не, жок не?» — деп, сураарга тургандый болды. Же частар, күндөр, неделелер өткөн, машина десе үрөлбөй, иштеп ле турган. Оны торт солып ийгендий. Нина бойынын «чөрчөкчи» машинасын таныбай барды.

Наумов Виктор күннөн күнге там ла жаңы машиналарды «эмдеп», иштеер ойин узадып турды. «Бу күлүк Красиковтон ыраак та артык. Керегин билетен эмтир!» — деп, ишмекчи үй улус айдып турар болды.

Андый эрмектер Костянын ичине келишпей турган. Новикова Настя машинасын ого жазаттырбай, сен техниканы «эмдеер» ордына кенедип жадыг деп каарып айда саларда, тудунып болбогон.

— Же онызы... онызы тоң өткүрө! Машиналар эски де, мен канайдайын? Лүре берзем, көрбөрбөр.

— А Наумов чы?

— Наумов не? Ол... — Красиков «уурчы» деп айдарга турала айтпай салып, атыланып чыкты: — Ол мактанчак неме бастыра цехти гүредер, бастыра техниканы үрөп койор!

— Сен анайып Фрейтен болзот кайдат! Стрельникова Нинанын, Усачева Катянын машиналары канайып иштеп турганын көрзөң. Кайкап туруп каларың! — деп, Настя блаажып турды.

— Кайкайтан болзот, кайка ла, менин десе күүним жок! Онызы онын шылтузында эмес.

— А кемнинг эди? Айса, менин шылтуумда деерин бе?

— Менин эмес ле, же онын да эмес. Эски детальдын ордына жаңызын тенеке те кижине кондырып салбай. — Артыктуу швейный крючоктор жок болгонуна Красиков билген, же андый да болзо, тоңун неме айлып турган. Кара санап айдып турган. Ол, ишчилер Наумовты жаңы көрбөз деп, оны каралаар күүндү болгон.

— А биске түңгей ле — кандый деталь кондыратан эдеер — жаңызын ба, эскизин бе, машиналар ла иштейтен болзо — деп, Новикова каруун берди.

Андый каруу угарын сакубаган Красиков мангаарала, та нени де ыгыранып, жүре берди. Мастерскойдо ол Котиковко јолуккан, онызы кандый да деталь солып аларга келген болгон. Кунугып калган Красиков јаар кылчас эделе, Василий буурзаган аайлу айтты:

— Ол сени, Костя, аигтара тартар, Виктор чы. Тапкыр ла кижги, көр-мөсти оны! Кыстардыг куучын-эрмегин узкан болбойын.

— Сениг бойынды да уйатка түжүрер ле. Јай бербес, көөрөбө! — Ишмекчилердин көзинче наладчик болгон онын тоомјызы, јаскы кичинин чогынан кар кайылган чылап, там ла јабызап браатканын Красиков сезип турган. Мынын ончозынын шылтагы — Наумов. Красиков кара сагыш сананып алды. Ол онызын Котиков најызына айдып берген Котиковло оны кандый да кара керектер колбогон болгон.

... Ол кичин жалды кассир јогынан бергилеп турган. Бир канча кыс мастердин кыбына киргилеп келген. Новикова Настя ведомостьтон бойынын өбөкөзин элден јозо табала, кол салып койды. Онон пачкалап салган акча дөөн кылчас эделе, үч салковойдын чаазындарынан тоолоп алып турды.

— Көр, Настя, јастыра тоолодын, онон башка мастер төлөп бажына чыкпас — деп, Стрельникова Нина кокурлап айтты.

— Андый немени айтпазан да кем јок. Оны бойына белетеп алгайын — деп, Настя айда салып, эжик јаар басты

— Мен бойыма белетеп алган эмейим. Көрсөң, чип ле чике он салковойдын јети чаазыны — деп, чаазын акчаны тегерийте јайа тудуп, Стрельникова онон ары кокурлап турды.

— Незин көргүзип туруң? Мен контролер эмезим ине.

Олордын кийининег эжик јабыларда ла, мастердин кыбына Котиков Василий ле Красиков Костя кирип келгендер. Онын кийининде јалын аларга Наумов Виктор ло цехтин өскө до ишчилери келгилеп жүрген. Мастер ончолорынын кийининде алган. Артып калган акчаны тоолоп көрди. Он салковой јатпей турган. «Јок, андый неме болбөс эмей! Байла, јастыра тоологом» — деп сананала, мастер катап тоолоп көрди. Је бир де неме кубулбады.

— Кем кылынды не? Айса, Наумов база ла эски јолына кирди бе? — деп, Шестакова аайы-теейин таап болбой турды.

Ишке јангы смена келген. Ишмекчилер үүрлеже-үүрлеже тышкары чыгып, салкынга учурткан јалбырактар чылап, туш-башка тарап-таркап турдылар.

Котиков јолой культтоварлардын магазинине кирип барды. Полкада бир канча жүзүн фотоаппараттар јаткан. Василий «Зоркийди» көргөчсин деп сурады. Оны колына тудуп көрөлө, берип ийди. Садучы «Старт» деп фотоаппаратты алыгар деп айдып берди. Котиков «Стартты» алала, ол ок тарыйын ойто берип ийди.

— Не, андый маркалузы јарабай туру ба? — деп, садучы сурады.

— Өскө магазиннен барып көрөтөм — деп, Василий каруун жарты жок жандырды.

Туку байа ла ол фотоаппарат садып алала, кызычагын чыккан күнннде карточкага бойы согуп алар күүндү болгон, эмди десе... эмди Котиков эки башка санаага алдырып турган. «Алайын ба айса албайын ба?» — деп, Василий аланзып сананган. Адакы-учында, албазым деп шүүнди. Ол тышкары чыгып, бир эмеш турала, араай айылы дөөн базып ийди. Котиков улуска да, көндүрө өткөн машиналарга да ажару салбаган. Ол кандый да карыкчыл санааларга курчаткан болгон. Бойынынгуразы турган оромычакка жеделе, жолды кечире басты. Көнетиин кем де оны ийининег бек тудала, кювет төөн ангтара тартты. Олордын жаанынча жиркиреген грузовик өдө конды...

— Жолды азыктаныш жогынаг кечип жадын — деп, кюветтен өрбө туруп, Наумов Виктор та арбап, та буурзап айтты. — Арай ла өлүмненг жастыктын.

Василий ол жаар тазырайа берген көстөриле көрөлө, араай айтты:

— Быйан болзын, карындаш! Жеткер-тубектен аргадаганын учун жаан быйан болзын!

Жуун экинди өдүп турган. Ишмекчи кижининг ак-чеги керегинде куучындашкылаган. Элден озо Шестакова куучындады. Кижин ичкери жүткүп, кандый ла керекке тидинип, кереес амадузына койрык-тейрик жолдорло эмес, жалбак түс жолло браатканда, ол өскө дө улуска жезок болуп жат. Улустын төс амадузы — коммунизм. Анастасия Ивановна коммунистический жадын-жүрүмнинг корболоры күннен күнге там ла көптөн турганы керегинде айткан. Ол корболор жарамыкту айалгага учурап, экинди өзүп, тазылдарын терен таркадып турат. Олорды кандый да салкын, кандый да жоткон сындырып болбос. Ол корболор мындай: магазиндердин садучылар жок иштегени, библиотекаларда бичиктердин фондторына кычыраачылар жайым өдүп турганы, автобустар кондуктор жок жүргени ле оного до өскөзи.

Жаңы шүүлте айдарга тургандый, эмеш унчукпай турала, Шестакова залда отурган улусты азыктайла, оного ары айтты:

— Андый корболор бистинг де коллективисте табылып келген. Темдектен айтса, жалды кассир жогынаг алатаны. Онызы нени керелеп туру деер? Ол улустын чынчылын, ак-чек санаалу болгонын көрелейт. Же бисте эм тургуза бойынынг чегин, ишмекчининг чегин баалабай да турган улус бары коронду. Бу ла бу мында отурган улустынг кемизи де жал берер тушта артык акчаны алып алды ине. — Бурулу кижини бедреп турган чылап, Шестакова залды азыктап көрди. Улус удур-тедир көрүжип отурды.

Андай улус, баргаа өлөң чилеп, бистинг өзүмисти тутадып жат.

Красиков Наумовло чоташкодый жарамыкту өй жедеп келгенин сезин ийди. Шестакова куучынын божоткон оонгында ол сос сурады.

— Мен көп куучындабазым — деп, зал жаар жалганчып көрүп, Красиков баштады. — Жагыс ла бир неме керегинде айдайын. Ууры керегинде. Бисте Наумов жок болордо, ууры керегинде эрмек-куучын да болбогон.

Бу өйдө ондор тоолу кадалгак көстөр Наумовтын кызара берген жүзин ширтей берди. Виктор мөкөргон көрүжиле трибунадаг кайдаар да туура көрүп отурган. Эки кулагы билдирүлү кызарып келген.

«Мынызы чын эмеш пе? Бис онын жаман кылыгын аярбай калган болорыс па?» — деп, нөкөрлөри санангылап отурды.

— А онын тудунган кылыгы кандый? — деп, Красиков оной ары айдып турды. — Мактанчак, сайыркак.

— Ол төгүн! Наумов сайыркак эмес, ол жакшы ус! — деп, Новикова Настя жөпсинбей айтты.

— Акчага да ол тартылбас — деп, Стрельникова Нина жөмөшти.

— Мен бодозом, бис бүгүн мындый сурактыг аайына чыгар учурлу: ол бистин ортобыста жүрүп болор бо айса жок по? — деп, кыстардын айткан сөстөрине аяру салбай, Красиков оной ары айтты.

— Акыраар! Акыраар! — деп, оң колын ичкери сунуп, трибуна жаар Котиков Василий түргөн базып клеетти. — Ол көп. Виктор нени де этпеген. Акчаны мен алгам. Сөрөмди Наумовтын бажына түшсин деп, мени андый кылыкка Красиков жөптөп алган. Акча бу — дейле, акчаны ол президиумнын столына салып койды.

Красиков алаатый береле, бир кезек өйдүн туркунына оозун ачып алган турды. Керек андый болуп каларын ол сакыбаган. Эмди ого жагыс ла трибунадаг тужери артты. Улустын кату-соок көрүжинен жалтанып, бажын көдүрбей, ол тууралап-тууралап эжик жаар басты.

С. МАНИТОВ

Чирик тыт

Кыш. Соок. Жол.
Чанакту ылгым аттар.
Ырап калган бойы
Нени айдар ол?
Кемге кайдаар, неге —
Жердин үсти элбек,
Меге жангыс кырга
Жедип алар керек.
...Ыжык, ыжык арка.
Узун, узун агаштар.
Мөнгүн ошкоч жышта
Жыргап турган куштар.
Кажызын кезер? Ончозы
Көк айаска жетире.
Коозын тыттын! Же мыны
Жыкса жакшы. Одыра.
Чанакты эптеп тургузып,
Саларга айла ол жакшы.

Тунгак, тунгак торгулды,
Төзине соксом, табыжы.
Тонум уштып таштадым,
Түргөн кезип баштадым.
Чабып, чабып арыдым,
Чат учында чөкөндим.
Канча чалкан чабыжым
Тегин, куру, туза жок.
Талдап кескен агажым
Талортозы алыш жок.
Эмди өскө агашты
Ойто кезерге келишти.
Өзөгү чирик немеге
Тегин күчим жылыйды.
Тал-табышту жүрүмдө
База мындый болуп жат.
Көстөп тапкан көөркийдин
Көкси куру болуп жат.

Совет жаңынын 50 жылдыгына

Калганчы тартыжу

Туулу Алтайда журт хозяйствоны коллективизировать эдери, орооннын өскө дө жерлериндеги чилеп ок, миллиондор тоолу крестьяндардын күүн-санаазына ла хозяйствозынын ууламжызына революционный кубулта эткен. Телекейде эн баштапкы социалистический госуларствонун исторический өзүмиле белетелген жаңы жүрүм учун бу движение кыска сийдин туркунына сүрекей элбек өзүм алынган. Архивте жаткан документтер аайынча болзо, 1930 жылда Туулу Алтайдын журт улузынын эки үлүзининг үч үлүзи, өскөртө айтса, 66 проценти коллективизировать эдилген.

Бу жаңы жүрүм учун өткүрилген сүрекей жаан учурлу иште баштапкы өйлөрдө жаан жастыралар эдилген. Жербойындагы кезик ишчилер коллективизацияны түрген өткүрерге болуп, элбек кемдү, жартамалду иш өткүрердин ордына, улусты албан кептү кезедүле коллективизировать эткендер. Ол жылдарда областьтын журттарында колхозтор, керек десе коммуналар, жааштын кийининде өзүп турган мешке чилеп, түрген төзөлип ле өзүп, улус жаңыс ла малын эмес, бастыра бар жөөжөзүн. куштары да колхозко, коммунага табыштырып тургандар. Кандый да материальный төзөлгө жок, мынайып мендештү төзөлгөн журтхозяйствонный кооперативтерде ишти башкаратаны баштапкы өйлөрдө сүрекей күч болгоны жарт. Ого үзеери, кажы ла жобы-жикте тагынан, жаңыс бойынын күүн-табыла жадып темиккен улусты жаңыс амадуга ууландыратаны база белен неме эмес болуп жат.

Коллективизация анчадала алтай албатынын ортодо күч өткөн. Жагына малданган малын, азыранып отурган эки-жаңызын ычкынар күүндү улус ас болпон. Ого үзеери, алтай улус бойынын малына сүрекей кару, коллективке белен жожордон болгой, бойы да сойып жиирге кысканып туратан.

Мындый айалгада коллективизацияны сүрекей чебер, кандый да албан, кезедү жогынан, кажы ла кижининг акту бойынын жөби аайынча

сткүрер керек болгон. Бу иште эмеш ле жастыра классовой оштүлөрдүн мбри, олардын жагы жүрүмди жайрадарга өткүрүп турган тартыжузына жөмөлү болор.

Партиянын коллективизацияны өткүрери аайынча генеральный линиязын жүрүмде бүдүреринде эдилген жастыраларды Туулу Алтайдын да кулактары ажару жок артырбагандар. Бу очеркте 1930 жыл башталарда Ондой аймакта болгон керек көргүзүлүп жат. Мен кулак-байлардын көдүргөн бу түймеенин жоголторго кожо турушкам. Онын учун Совет жаң учун бу калганчы тартыжу меге өткөрей жарт болгоч. Жаңыс ла болгон керек эмес, анда турушкан улустын ады-жолы да меге таныш, эмдиге ундылбаган. Жаңыс бойынын көргөн-укканы аайынча контрреволюциянын арткан-калганыла бүткүл Туулу Алтайда өткөн тартыжуны чокум көргүзөр арга жок. Менде андый амаду да жок. Бу очеркте бойымнын эске алынганым аайынча Алтайда Совет жаң учун бир тартыжу канайда өткөнни керегинде кыскарта айдарга турум.

Жуучыл жакару

1930 жылдын кыжы бойынын ачурканганын эмеш жымжадып ийди. Ле андый да болзо, түнде туралардын көзкөктөрине журуктар жураарын токтотпой, олардын жабынчыларынын кырын эбиге жүзүн-базын тош умчылар илип турды. Бу удурумга эдилген чүмдү жазалды февраль айдын күни удурат түшке жетиге жоголтып, кинет жерлердеги кар да эмештен кайыла берет. Февраль айдын мындый күндөринин бир соок түнинде областьтын тсс городынын Социалистический оромыла жаан эмес отряд барып жатты. Тоолу ла частар мынан кайра бу отрядка бириккен кажы ла кижиге токуналу айалгада производственный иште эмезе учреждениеде болгон. Олардын бирүзи де кенетийин мындый жуучыл тревога болор деп билбеген.

Бу коммунистический отрядты төзөгөнни жарым жылдаг өтпөгөн. Откөн ой ас та болзо, отряд түргөн өзүп, бийик дисциплиналу жуучыл биригү боло берген. Отрядтын коммунисттери кандый да курсе та, семинар да өтпөгөн. Олардын кажызы ла ой мындый кату, жаантайын сергелег болорын жахшы билер. Отрядка мындый жуучыл тревогала жууларга көп катап келишкен. Кезикте тоолу ла улус туружатан оогош операциялар эдил, кезикте дезе бүткүл отряд жуулала, городтын жаказындагы кырларга тактический предү өдүп туратандар.

Тургузылган ээжи аайынча отрядка киргени керегинде бир де коммунист кемге де айтпайтан, тревога аайынча штабка да жуулатаны жахытту болгон. Бу керекти отрядтын члендери айылы-журтынын да улусына айтпайтан. Мындый жахыт отрядтын күчи уйан, оштүлөрдөг жалтанып турганынан болгон эмес. Городской партийный организациянын бу

јаан эмес отряды бойынын жуучыл белетенижин билдиртпеске эткеч тактический сүме болгон.

Бу ундылбас энирде отрядтын ончо 40 члени бой-бойлары ажыра гилдежип, штабка иштин кийининде түрген жуулыжып келгендер. Олордын ортодо јиит те, карган да коммунисттер, производстводо иштеп турган улус болгон. Олордын ончозынын амадузы, күүн-санаазы жагыс — учына јетире бойынын Төрөлине чындык болор, Ленинин партиязынын кандый ла јакарузын кыйалта јогынанг бүдүрер.

Јаан эмес, је түрген марштын кийининде отряд облисполкомнын туразы (эмди облпрокуратура) јаар ууланды. Карангуйда удурат тушташкан улус та танылбайт, куучындажып та турган улус јок. Турага кирер алдында «јаан керекке барып јалыс» — деп, кем де јартады.

Облсисполкомнын председателинин кабинетинде. Керосиновый лампанын өчөмик оды кыпты јук арайдан ла јарыдат. Кирген улус ончозы отурган кийининде столдын ары јанынанг бийик сынду, каткак бүдүмдү. омок, курч көстү кижини өрө турды. Бу кижини облсисполкомнын председатели А. А. Сыркашев болгон. Чүмеркебес, улуска јалакай болгон учур областьтын албатызы оны сүрекей тоойгон. Бистин көп сабабыска эдиле турган ижис, бойыстын керегис аайынча оныла көп катап туштажарга, куучындажарга келишкен.

— Нөкөрлөр!—деп, Андрей Александрович куучынын араайынанг баштады. — Бис слерди хозяйственный сурактар бүдүрерге жууган эмезис. Областьта кулактардын түймеени көдүрилген. Јаржактардын артык-калган бандазы Совет јанганг качып, Јайлугуш ла Кадрин өзөктөргө јажынып калган болгон. Олор бу өйдүн туркунына коммунисттерди ле алдында кызыл партизан болгон улусты өштөп өлтүрерге элгү өй сакыган. Биске ийген јетирү аайынча болзо, Оймоннын јаржагы Меркушка Атамановко баштаткан банда ичегенинег чыгып, коммунисттер јок Совет јанг учун тартыжып турус дежиб, Чуйдын трагына чыккан. Бир јурт Советти оодып таштайла, онын председателин өлтүреле, Чуйдын јолын төмөн келген. Хабаровка јурттын коммунисттери ле партизандары турумкай удурлажа берерде, бандиттер бойынын атаманынын кыйгызын да укпай јана болгондор.

Оперативный јетирү аайынча болзо, Меркушка бойынын отрядыла ойто Јайлугушка јажынып, Оймонног ло Аркыттан болуш сакып јат. Бу ок күндерде Совет јаннын экинчи өштүзи — Төжилей база бажын көдүрген дежет. Бир өйдө бу бандит албатынын јаргызынанг бойынынг күүниле партизандарга кирген болуп айрылган. Бу өйдүн туркунына коммунисттерле тартыжарга бойына нөкөрлөр бедреген. Эмди јаржактардын Јайлугуштагы бандазына биригерге јаткан болуптыр. Областьтагы керектин аайы кыскарта андый.

Отурган улусты ајыктап, председатель куучынын оной ары көндүктирди:

— Партияның областной комитеди ле облисполком слердин алдыгарга, нөкөрлөр, Меркушка ла Төжилейдин бандазын оодо чзап, областъта революционный ээжини ойто тургузары јанынан коркушту јаан учурлу ла каруулу задача тургузып јат. Коммунистический партия ла Советский башкарунын областъта хозяйственный ла культурный строительстводо өткүрип турган ижи јенүлү өдөри бу задачаны б дүргенинег чике камаанду болор.

Бу јетирүни јуулган улус сүрекей ајарулу угуп, тургузылган задачаны партиянын јуучыл приказы деп бодоп, оны бүдүрерге тургуза ла белен болдылар. Мындый бирлик шүүлтени керелеген чилеп, командирдин үни угуллы:

— Бу өйдөг ала отряд јуучыл подразделение болуп јат. Айылы-јуртыгарга таркабай, мылтык, патрон алып, јаан эмес болжкгерге бөлинеле, тышкары чыгаар. Анда эки аттан јегилген јирме чанак түрүп јат. Кажы ла чанакка эки кижиден отурып, јорукка көндүгөөр. Чанакту јүргөдий јерле чанакла, оног ары таг атту барарыс. Ондойго једеле, анда бандитизмле тартыжатан штабка барып, онын јакарузыла башкарынарыс.

Андрей Александрович кезик организационный сурактарды башкарала, атанып јаткандардын сурактарын бичип, кажыбыстын ла колунан тулуп үйдежеле, тургузылган задача јенүлү бүдер болор деп аженип турганын айтты.

Јолдогы куучындар

Түн койылган сайын јылдыстардын көзи курчып, февраль айдын өткүн јыбары эдек-јенненг кирип, өзөк-буурга өдүп турды. Қыймык јогынан отураарда уйку да келип турган болзо, соокко чыдашпай өтканды изидерге тату уйкуны тоскырып, јойу јүгүрерге келижип турды.

Ол тушта Чуйдын тракт јолы болгон эмес, Капынды јакалай баргач чичкечек јол өзүк јогынан койрыкталып, кезикте килег тоштын үстүле де барып турат. Јолдын ыраагын ла катузын эске алынып, јербойындагы колхоз стрядтын члендерине аттардын јакшызын талдап берген. Онын учун јорук түрген болгон.

Мениле кожо јангыс чанакта барып јаткан кижиде алдында кызыл партизан, карган коммунист Анатолий Чернышев.

— Таг эдин ји — деп, кожо барып јаткан нөкөрим јылынарга јойв јүгүрил алала, чанакка отурып, эрмегин баштады.

— Тагкыны арзай ас алыптырыс ине. Андагы керөктер кантын аайлу болуп барбагай? Удай бергөдий болзобыс, тагкы түгенип, чучураш болот по? Мындый соокто сен канайып јегил кийинген. Сопокту, кепкалу кижиде чыдажып аларын ба? Февраль айдын соогына уйдын да мүөзи чупча тоно беретенин укпаган бединг?

— Иштег ле алдыртып алгандар. Баштап айылга барып кийинип алар ой болбогон, учында суранарымда божотпогондор — деп айдала, эмеш мактанып ийдим. — Мениг эди-каныма соок тыгынбайтан Кыжыла бу кийимле жүргөм. Анда жаан удабас болбойыс. Бандиттерди түрген госкырып ийеле, айылы-журтыска жанып келбей.

— Сениг шүүлтегиле болзо, сүрекей ле белен неме болуптыр — деп, Анатолий кул мзиренди. — Сен жууда турушкан ба?

— Жок — деп, мен каруузын жандырдым. — Оорыйла, керек десе черүде де болбогом. Же мылтык адып жакшы билерим.

— Меге десе жуу-согушта көп катап туружарга келишкен. Он төрт жылда баштайла, бирме эки жылга жетире мылтык колымнан ычкынбагам. Баштап германдарла, учында резолюциянын ич жанындагы өштүлери ле жуулажарга келишкен. Партизандардын отрядыла кожо Алтайдын бастыра жерлеринде болгом. Мынча ойдин туркунына жендириштин коромжызын да, жегүниг сүүмжизин де көп катап көрсөргө келишкен. Бандиттердин кылык-жанын жакшы билерим. Бистинг, карган партизандардын, жанында ла болзонг, сыранай алдырышпазын. Ол алдыста барып жаткан шоикорлорды: Яковлев Ефимди, Кандюрин Иванны, Беспалов Петрды ла өскөлөрүн де көрзөнг. Олор недег жана болор? Белов Степан он алты жаштан ала партизанда болгон. Коммунисттер Чурсин Иванныг, Федурин Алексейдинг, Огрыганьев Николайдын ла Сарычев Михайлдинг жуучыл ады база элбеде жарлу.

Куучынла кожо ой дө белен өдүп, соок то жаан билдирбейт. Анатолий партизандардын походторы, Алтайда гражданский жуунын откалабын кожо өткөн, Октябрьский революциянын жуулап алган жаны жүрүмди корулаган жуучыл нөкөрлөри керепинде көп куучындаган.

Таг адып турарда, отряд кандый да жаан журтка жедип, жург Советтинг жанына токтой түшти. Чанакла мынаг ары барар арга жок болгон. Суунын тожы турбаган, а жолдын карын десе салкын карантылай учура берген.

Чыгып келеткен кининг жаркыны күрееленип көрүне берди. Журт Советтинг председатели бистинг келетенисти ажындыра билетөн учун аттарды белен азырап, айылчыларды бары-жогыла күндүлөй берди. Узак эмес үделештинг кийининде аттардын чанагын алып, оячобыс таг атту оног ары көндүгип ийдис. Мениг коштрайымда Чернышев Анатолий. Түрген жорукта куучындажар да арга жок.

Жаан удаган жок база бир журтка келдис. Мында конотон дө: табыш угула берерде, кезик жуучылдар жөпсинбей айдыштылар:

— Бу не амыраш? Жедетен жерге капшай жедер керек. Эмди ле барзабыс, эртен турада анда болорыс.

— Слердинг шүүлтегерле болзо, ат сыранай жобобойтон неме бе? — деп, командир айтты. — Атту барып жаткан кижиге эденг ле озо бойы эмес, ады керегинде сананар учурлу. Узак жорукта, жуучыл керектерде



ат кижиниң сырагай жуук најызы, сүрекей чындык пөкөри. Онын учун жалкуурбай адыгарды кичееп, јакшы тойо азырагар. Эмди мылтыктарды арчып јазайла, ончо немени чыныктап алыгар.

Ончо ижисти бүдүреле, кнзын деп анылап берген јаан тургага жуулып келдис. Мындый айалгада кокур-куучын сырагай үзүлбейтен Олорды угуп, кизи арып јобогонун да сеспес. Бир канча какткымчылу анекдстор уккан кийининде бис командиристи Ондойдогы керектеди јаргап беригер деп сурадыс. Облисполкомнын председателинин куучынына ол мындый јетирү кошты:

— Јайлугуштагы түймеен учуралда болгон неме эмес. Онын башталган шылтагы, амадаган амадузы сүрекей ырада барган. Ол јербойынын кулактарынын јурт хозяйствоны коллективизировать эгениле удурлажып турган тартыжузы болуп јат. Јайлугуштагы банданын башчызы Атаманов Меркушка Оймоннын кулактарыла кэлбулу, Аркыттын да кезик улузыла жуук таныш. Олордын шүлтезиле болзо, түймеен јаңыс ла Јайлугушта эмес, јаңыс ла өйдө Аркытта, Оймондо база көдүрилер. Онын кийининде бастыра ийде-күч Ийиннин оозына биригеле, Чуйдын јолун төмөн Бийск јаар ууланар. Бийске јеткен кийининде Усть-Пристаньнын ла чөлдин өскө дө јурттарынын түймегендерине биригер. Мынан көрзөгөр, оштүлердин амадузы кандый јаан эмтир. Банданын башкараачылары кыска өйдүн туркунына Алтайский крайдын туулу ла туу јакалай јаткан райондорында Совет јаңды тоскырып, коллективизацияны тәктөдөргө санангандар.

Је ишкүчиле јаткан албатынын сергелени Совет јаннын оштүлерине амадузын бүдүрерге бербеген. Качан Мерлушка арткан-калган огрядыла Чуйдын јолына чыгып келерде, ого удур кем де келбеген. Оймоннын кулактарынын түймеени башталардан болгой, белетелин ле турарда, тоскырылып калган. Аркыттын алтайлары база јөпкө кирбей, мойноп ийгендер.

Меркушканын бандазы Ийиннин јурт Советин оолып чачата коммунисттерди өлтүрип, јербойынын улузы ого биригер болор деп. Кадынды төмөн алган. Је ого бир де кизи көжулбаган. Улус ол бандадан чумадаг коркыгандый качып јат.

Атамановтын бандиттеринин каршулу кылыктары керегичде јетирү Туулу Алтайга сүрекей түрген јайылган. Ондойдо чекист Алферов Павел ле гражданский жуунын ченемелдү командири Николай Иванович Воронковко баштаткан оперативный группа төзөлгөн. Группа јербойынын партизандарыла биригеле, Меркушканын бандазынын кийининен ары сүрүшкен. Јол ичинде бир де бандитке јолукпай, отряд Ийиннин суузын өрө барган. Отрядтын алдында јерди јакшы билетен кайучылар (разведчиктер) барып јаткан.

Кайучылар ајарбаганынаг ба айса өскө кандый бир шылтактан улам ба оштүлерди сеспегендер. Онын кийининен ары барып јаткан

отрядтын да аярыныжы кирелү болгон ошкош. Журттаң ары эмеш ле өдөрдө адыш башталган. Чыт эдип калган карганалардын ортозынан мылтык быжырай берген. Баштап ла Алферов Павел жыгылган, оны ээчий база бир канча жуучылдар окторго алдырткандар.

Алдында барып жаткан кайучылар жана болуп, отрядтын учында арткандар жеңилип, удур-дедир адыш башталган.

Николай Иванович Воронков отрядты башкарып, команда берген: — Шилемир бандиттерди адыгар, өлгөн нөкөрлөрис учун очигерди алыгар!

Жолдыг алты жанындагы төстөктө пулемет таркырай берди. Же андый да болзо, күч түңгей эмес. Меркушканын бандазынын тоозы көп. Жыраалар ажыра өнөлөп, бандиттер кенетийин пулеметчиктерге табарган. Бир кижин өлгөн, экинчиси шыркалу. Пулемет десе өштүлөрдүн колында. Айалга сүрекей уур болгон. Же коммунисттердин бир эи де жана болбогон.

Кэрүмла шибеленип алган бандиттерге бир канча табару эткен. Же оларды онон сүретени жеңил эмес болгон. Ок деп неме мөндүрдий жаап турган.

Кышкы түш удаар эмес, энгир кирген. Өзөкти өрө согуп турган жыбардын да өткүни коркуш. Өзөктө аттардын тибирти угулган жерде журтты каруулдаарга арткан партизандардын отряды көрүнгөн. Бандиттер оларды көрүп ийеле, жаан черү келип жаткан деп бодойло, аттарына да минбей экиден-жангыстан кыр өрө качкандар.

Качып бараткан бандиттердин көбизи партизандардын огына алдырткан. Карангуй түн, кар операцияны учына жетире бүдүрерге бербеген. Бандиттердин аттарын, өлгөн нөкөрлөрдү жууп алала, отряд ойто журтка келген.

Бандиттердин изиле

Эртенгизинде Ондой жаар атанып, энгирде жеңип бардыс. Журтта кандый да каймык, шакпырт жок. Улус бойларынын ижин бүдүрүп, амыр-энчү баскылап жүргүлөйт. Школды эбире турган ээрлү аттар эмес болзо, мында штаб бар деп билер де арга жок.

Биске удур сүрүк тонду, жажы жаанай берген кижин чыкты. Ол бандала тартыжатар штабтын начальниги нөкөр Гарин болгон.

Эзен-амырды угушкан кийининде ол тургуза ла ишти баштады. Отрядтаң 30 кижини Жайлугуштагы бандала тартыжарына бөлип, арткандарын Н. И. Воронковтын командазына кожоло, Аркыт барар деди. Меркушканын бандазын жоголотон отрядтын командирине алдында кызыл партизан болгон Рувльков көстөлдү.

Ийиннен ары Жайлугушка жеңетени сүрекей күч болды. Кар жаан, жол чек жок. Жарым түштин туркунына жүк ле арайдаң Ийин бажына жеттис.

Оноң ары жар там жаанады. Жайлугуштын өзөгине једеристе, энгр кире берди. Анда турган айылдарды көрөр болзо, бир де бандит јок. Олор туку эртен тура чанадан кийип алала, тайга јаар кача берген.

Чуйдын јолына түжүп, јөмөлтө алып бөлбөгөн кийининде Меркушка бойынын арткан-калган отрядын оок бөлүктөргө бөлийле, кижн бачым өдүп болбос туйук јерлер сайын бектеп койгон. Олор кыштайтан јерлерине туралар тудуп, јийтен азык-түлүгин, ок-тарызын ажынчыра апарып салгандар.

Бистин отрядтын алдында туруп јаткан задача сүрекей күч. Бандиттер ачык јерлерге удур јуулашпай, сүре ле качып, кызык јерлер бедреп јат. Олорды јоголтотон калганчы арга — кыштузын таап, азык-түлүгинен астыраы. Корон оок кышта азык, јылу кышту јок энн тайгага кайда баратан эди. Онын учун биске база чана кийерге келишти. Азык-түлүк салып турган јерлерин жоскорып, ары-бери жүрүл турган јолдоры јарталган кийининде олорды јолго кетейтени башталды. Анатолий Чернышев ло менин ортодо најылык тыныган. Экү разведкада көп катап кожо болгоныс, тазуларда да отурганыс. Је бис экүнин жолыска бир де бандит учурабаган.

— Бис экүге бир де бандит туттуртпайтан эмитир — деп, Анатолий кокурлады. — Ырыс јок анчылар чылап, арчымагыс куру јанатан эмитирис.

— Чөкөнбөгөр, уулдар, бандиттер слерге де көп једижер. Эмди тургуза тудулып турганы — оок-теек бандиттер. Олордын јаандары, сүмелүлери колго киргелек — деп, командирис куучыныска киришти.

Јаан удаган јок мындый учурал болды. Анатолийдин группазы бир бандитти көрүп алала, онын кийининен ары истежип барган. Энгрде ол бир турачактын јанына токтой түжүп, анылу табыш эткен. Удур каруу угуларда, ол турачак јаар кирди.

Карануй кире берерде, группа турага јууктап келгежин, оноң кургак одыннын тызырап күйгени угулып ла түндүгинен чедирген чөйилип турды. «Айылчылардын» уйуктаарын сакуп, тураны айландыратым јада бердис. Турада канча кижн барын билер арга јок. Је олор көп тө болзо, болуш алар јер бар эмес: јалтаныш јогынан тартыжар деп јөп тургузылды.

Туранын үстүнөн чөйилип чыгып турган чедирген суйуп, ын-шын боло берген кийининде бир јуучыл туранын үстүне чыгала, оттын үстүнде ыш чыгып турган түнүк јаар граната таштады. Качажып, граната от алышпаган. Эски «лимонканын» от алыжатан механизми чыктып үрелип калган болгодый. Је андый да болзо, түнүктен түшкен граната бандиттердин санаазын чыгарып ийген. Эжиктен арай базышпай чыгарда, мылтыктын табыжы јызырай берди. Олор үчү болгон болуптыр. Мылтык адыш серий берген кийининде турага јууктап келгежин, сок жагыс кижн јатты. Арткандары кайда...

Командир тургуза ла бедрегер деп команда берди. Бүткүл частын туркунына туранын жанындагы жырааларды, жадык-тснөштөрди ончозын коскоргоныс. Же не де жок. Карануйда истеп барар арга база жок болгон.

Бедреп чөккөйлө, турага жуулып, олјого кирген бандитти шылазабыс. кача бергендери Меркушканын чындык болушчызы Бочкарев ло база бир калапту бандит болуптыр.

— Эх, андый казыр бөрүлөрдү ычкынып, кайткан неме деп айдэр — деп, Чернышев калактап турды.

Ычкынып ийгенде ойто канайып белен туттуртсын. Артык арга жок, олјого алган бандитти айдап, штабка келдис. Бочкаревы ычкынганысты угала, командир сүрекей кородогон. Же олјолотокконнын куучынын угуп, эмеш токунай берди. Онын айтканыла болзо, бандиттер азык жок торолоп јат. Олордын көп сабазы олјого кирерге эптү учурал сакып тургандар. Меркушкага кородоп тургандар база көп. Ол до бойынын улузына јолугарынаг кыйыжып јат. Ненин учун дезе, ого мекеледип, мындый айалгага киргенинде тородог ло өлүмнен өскө не де жок. Алдында Совет јанды белен коскорып таштайла, найрап јадатан јүрүм керегинде ижемји јаскы кардый кыйылып, кажы ла бандиттин санаазынан ис те жок чыгып калган. Торолошло кожо ижемји де јоголгон, јүрүм де катурканган.

Удабай бандиттер группала, экиден-јаныстан бойлоры ла олјого кирип баштагандар. Олордын кезиги Ондойго келип, кезиктери Кадринниг ичиндеги штабка келгендер. Же банданын башчызы Меркушка ла баштапкы болушчызы Бочкарев, ач бөрүлөр чилеп, арка-тууга јажыныжын токтогтогон.

Олор экүнинг јаан јеткер эдер аргазы жок то болзо, же јайымда артырарга јарабас. Корон кыш түгенип, јас башталган. Јер карантылай берерде, качкындардын айалгазы јенгиле берген. Јайга јеткен кийининде олорды тудар ла арга жок болор.

«Банданын башчыларын тирүге де, өлгөнгө дө тутпаганча, айылга јаныш жок» — деп, Ондойдон јакару келди. Кадриндеги керекти учына јетире бүдүрбегенче, бистинг де јанар күүнис жок болгон.

Штаб бастыра ажуларга, кечүлерге тозуулдар тургузып, кайуны сүрскей элбеткен. Курчуга кирип калган казыр ла сүмелү өштүлөрдү ычкынбаска кандый бир кайа таштын кыбына кептелип алала эмезе жыраанын тбзине јажынып, уйку ла амыр жок түндөрдү де, түштерди де көп өткүрөргө келишкен.

Бир күн эртен тура штабка тозуулда јүргөн кайучылар келди. Олордын сүүмжилү чырайларын көргөндө, керек бүткен болгодый.

Командирге бүдүргөн керектерин айдардын ордына группанын командирин, таардан сары саалду баш чыгарып, јартады:

— Меркушка тирүге колго кирбеди. Јайлугуштын тайгазы бандиттерден јайымдалганын керелеп, онын бажын экелдис.

Меркушканын желмер чачту бажын ајыктап, жуучылдардын бирүзи кими ректенди:

— Ийтке — ийттин өлүми.

Удабай калганчы бандиттер Бочкарев ло Төжилей база колго киргендер. Совет жаннын казыр өштүлери бойларынын кара керектерин бүдүрүп албагандар. Албаты жоннын кызыл канын төгүп, кату өйлөрдө жуулап алган Совет жан учун Туулу Алтайда өткөн калганчы тартыжу анайда жегүлү божогон.

Г. ПАЛКИН.

1930 жылда Лайлугушта өткөн
тартыжунун туружаачысы.

Чөкөбөгөр, Эрте

Калганчы өйлөрдө бистинг писательдердин отделениезине кажы ла аймактаг писъмолор көп келип туру. Онызы јакшы. Улус сурагын сурап, шүүлтезин айдып јат.

Келген писъмолардын бирүзи мени тыг јилбиркетти. Ол писъмо мындый:

«Јакшы ба, күндүлү нөкөрлөр!

Слерге мен бүгүн писъмо чийер деп санандым. Не дезе слерден, областьтын төс јеринде иштеп турган улустаг, аайлабай, кайкап турган сурагымды сурап угар күүним бар. Бу бистинг алтай албатынын ойын-јыргалы, кожон-кокуры кубулбас, јангырбас, өспөс кайткан? Бу бистинг ал-камык ишчилерис бу керекти канайда сананып јат?..

Совет јан башталганынаг бери јарым јүс јылга једип браадыры. Мен бойым да 56 јашка барып јадырым.

Бис областьтаг келип турган концерттерден эмезе радиодон 5—6 ла кокур-кожонды канча јылга угуп јадыс. Бис озогы ла јангыс үнле јүзүн-башка кожондорды туннинг тунине, түштинг түжүне кожондоп јүредис. Бу мыны кубултар, јарандыар арга бар ба?

Алтай кожондорды орус, казах, тана-туба, монгол, теленит кожондордын мотивтерине кубултарга не јарабас?

Алтай кожондор озогы да тушта башка-башка болгон: мактын кожоны, сүүген-көкүгенинин, ачуурканып кунукканынын кожоны...

Көрүжип-танышканы, сүүжип-сөстөшкөни, үүрележип-сакышканы керегинде, эмезе шоодышканы, сөгүшкени, чечеркешкени керегинде кожондор кайда?

Той эдерининг, бала качарынын, айыл тударынын уткуулы эмезе өскүс-јабыс, јокту-јойу, кыйын-шыралу јүрүмнинг комудалы — ончозы бойи алдынаг башка-башка үндү, башка-башка күүлү.

Мындый көп үндерден јакшы кожондор талдалар, јагы кожондор чүмделер эмөс пе!

Мен орус улустаң адыркап жүредим. Не десе алтай жаңы кожондор тоолу ла: «Кискечек», «Койонок» база малчының, койчының, уй саачының кожондоры, ол ло.

Бистин үренип турган улузыс ас эмес, јашөскүримде кожондорды, ойындарды јарандырап арга бар.

Јурттада јаткан калык-јондо иштиг-тоштыг кийининде угуп та отурап неме јок, байрам да күнде јакып, сурап угарыс јок. Ојто ло эски кожондорды акшып јалырыс.

Алтай албатыда озогы тушта бойының бие-ойындары база болгон: кол үзүжери, сырга јажыраы, буура деп ойын — олорды ончозын неге-неге келиштире не јазабас?

Бис бойына бойы өөркөп турган јарбынчак кижии аайлу кандый албаты?

Мен ончогорды сурап турум: бу мениң чийгеним јараар болзо, кыскарта јазайла, газетке салыгар.

Мен Чекурашева Эрте».

Эрте, меге слердин письмогор јарады. Нениң учун десе, кем де болзо, сананган санаазын, шүүген шүүлтезин мыпайда бичип турар керек. Ончо нөкөрлөр коомой бичиirim деп кемзинбей де, јастыра болор деп јалтанбай да, кажы ла керектер аайынча бойының ссзин айдып, бичип туратан болзо, сүрекеј јакшы болор эди. Нениң учун десе кажы ла кижининг шүүлтези бистин текши ижиске тузалу. Бистин керегис жаңыс, жүрүмис јагыс. Жаңыс айылдын улузы чылап, ачык-јарык куучындажып, билижип жүрзеес, ижибис те јылар, ичкери де барарыс.

Көп улус айдайын дегенин айтпай да, сурайын легенин сурабай да, ичинде ле сананып, айылында ла айдып отурат. Областың төс јеринде де иштеп турган улустаң ончозын сакыйтаны јастыра. Элбек калыктын сөзи эмди сүрекеј керектү. Текши албатының керегинде ончо эл-јон туружар учурлу. Јаан керектерди эдерге јаан куучындар өлөр керек. Сурактар, шүүлтелер канча ла кире көп болзо, анча ла кире јакшы.

Культураның өзүми керегинде куучын — сүрекеј јаан куучын, эзенде Совет жаңың 50 жылдыгын байрамдаарыс. Мынча өйдиг туркунына алтай албаты культурный өзүм јанынан чын ла јаан једимдерге јеткен. Эмди бистин албаты бичикчи. Ондо бойының үредүчилери, врачтары, инженерлери, агрономдоры, ученылары бар. Бичик кычырбаган албаты эмди бүткүл литературалу. Албатының уулдары, кыстары ороонның ончо жүрүминде туружып јат. Бу ончозы ас өзүм эмес. Је ороон ичинде јаан албатылардын жүрүмине көрө, бистин жүрүм бир канча јокту. Анчадала музыкальный өзүм јанынан бис сондоп јадыс. Алтай кожончың, музыканың, бијениң, ойынның өзүми чын да араай. Оны тиргенледерге анчадала эмди ончобыс кожо туружар учурлу. Је канайып? Јаан керекти эдерге жаңыс айылда јуртаган улус јуулып, шүү-

жип јат. Бис база анайда, газет те ажыра болзо, албатынын керегин элбеде шүүжип, јаан куучын өткүрер учурлу.

Партиянын областной комитеди алтай албатынын культуразын беккерине јаан ајару салып јат. Ол керегинде кандый чокум иштер өткүрилип турганыч, келер өйлөрдө ол керектер канайда пландалып турганын культуранын областной управлениезинин ишчилери бу письмого каруу эдип јартап айтсын деп кычырып турум.

Кажы ла албатынын музыказы, кожонгы, ойын-јыргалы сүрекей бай. Онызында аланзу јок. Бистин алтай кожонгды, алтай музыканы мен сүрекей солун деп бодоп јадырым. Ол бойы алдынан кандый да агылу. Кожонгыска тунгей кожонгду албаты да јок ошкош. Алтай кожонгды өзөк-тамырынан бери јакшы билетен композитор өссө, ол кандый солун музыка бичигей не, ол кандый ырысту кижиге болгой не деп сананып јүредим. «Музыканы албаты төзөп јат, бис оны јангыс ла элбек јолго чыгарып јадырыс» — деп, улу орус композитор Мусоргский бичиген.

Алтай кожонг, музыка эмдигенче јум тепсендий туруп јат. Јүзүн чечеге јытанган койу өлөңдү тепсенгле кем де баспаган, кем де анда јол чыгарбаган.

Бир мындый темдек алайын. Кезик улус алтай тил јокту, айдарга сөс тө табылбайт дежет. Андый өстөрдиге уккамда, мен ол улус бойынын тилин кандый ас билип јат деп сананадым. Канча јылдыг туркунына мен бойымнын тилимле бичип, куучындагып келдим. Канча ла кире иштегемде, анча ла кире алтай тил меге элбеде, келгиде ачылып тургандый билдирет. Мен онын оной арты барган көөн јалангарын, элбек јолдорын көрүп тургамдый бодолот. Бистин кожонг база андый деп бодойдым. Алтай музыканы канча ла кире терен билзегер, ол анча ла кире сүрлү, бай көрүнөр — капчал јолдорды өдүп, элбек өзөктөргө чыга јортып келгөнеердий билдирер. Онын учун кожонгдоруну өскө албатылардын музыказына не кубуларыс? Биске төлүгө кожонг, музыка керек јок. Бойыстын алтын-мөңүнисти казып албай јадып, барып өскө јерден нени бедреерис. Эрте, слер мында эмеш јастырып јадаар.

Албатынын культуразын өскөргө озо баштап улусты өскөргө керек, ологго јол керек. Кадрлар болзо, кожонгдор до болор. Јашөскүримди өскүрүп, јарык јолдорды көргүзери — бистин бүгүнгиге јаан иштерис. Балдарды јаштан ала музыкальный школдордо кичееп үредип, ишке таскадары — бистин ончобыстын эмдиги баштапкы керегис.

Коммунизмге бис јангыс ла ончо албатыларыстын культуразы өзүп, чечектегени ажыра келерис деп, партия бисти үредет. Айдарда, бис бойыстын текши культурабысты, кожонг-музыкабысты эмди түргөн өскүрүп, јарандыар учурлу. Мындый шүүлте аайынча мен слерле јөп, Эрте.

Совет орооннын јүрүминде түрөнгилү јуу-чактар, кату кызалангар

болгон. Јүрүмис канча жылдарга улай амыр-энчү өскөн болзо, бистинг де, кичинек албатынын, једимдери мынан артык болор эди. Је эмди аяс тенгерилү амыр өйдө, албатыс жарык санаа-күүндү јашөскүримле корболуп өзүп келген өйдө, бис культурабыстын өзүмин түргендедер аргалу.

Јангыс ла ончо албаты бир санаалу болуп, амадап, иштеер керек. Санаа-күүн бийик болзо, малды-ашты да азыраарга, ашты-тусты да салып, өскүрерге јенгил. Санаа-күүн дегени — ол кожон, музыка, литература, искусство. Улустын күүн-санаазы ла эткен ижи качан да тудуш, албатынын культурный өзүми онын санаа-күүннинг телкем, кең болгоннын көргүзип јат. Албатынын санаа-күүни бийик болзо, онын јурт хозјайстводо јенүлери де јаан.

Је бистинг улус кезикте текши керекти өмө-јөмөлө эдердин ордына бой-бойына чыйралкажып, кыйыктажып, јүк ле бойынын тынын корулап јүрүп јат. Эне јерим, албатым деп сананарын билбес. Онын учун «бис бойына бойы өөркөп турган јарбынчак кижии айлу кандый албаты?» — деп, слердин айдараар да јолду.

Јүрүмис бистинг жарык, салымыс ырысту. Совет төрөлистин јенүлери космосто, јаан иштерде де болор, албатыларынын культуразынын өзүминде де элбеер. Улус совет албаты учун иштеер, албатызы керегинде айдар.

Албатынын јүрүмин байыдып јарандырзаас, орооныс биске јакшы сөс айдар.

Күски санаа-шүүлтелер

Эртең тура. Тенгери ару, чап-чанкыр турды. Түнде түшкен кыру јажыл өлөңнинг үстүнде агарып мызылдайт.

— Коңыр күс база ла келди — деп, мен ичимде айдып, эбире көрдим. Агаштынг ортозында анда-мында кайындар саргарат, меес јерлер кызыл-күрең көрүнөт...

Школдын јанында күзүннинг шыңыраганы угулды. Менин јанымча кееркеде кийинип алган алты кызычак меңдеп өтті. Олордын кийининг эки уулчак баратты. Мен оларды узак көрүп турдым.

Балдар јайыла ада-энелериле кожо јүрүп, кой кабырыжып, бугул тартып, төрөл јаландарында, тайгаларында јүрген болбайсын...

Бу ла бараткан кызычактар, уулчактар кандый улус болгой не? Олордын кажызынын ла јүрүми канайда баргай не?..

Күзүнни шыңырайт. Чындап та, бу күзүннинг шыңырты јаш јүрекерге томулып, оларды ичкери јолдорго, јаны өйлөргө кычырат. Койчылардын, малчылардын мындый балдарынан јаны улус өзүп јат.

Кызычактардын, уулчактардын баратканын көрүп турала, менин санаама јайгыда јаланда бугул тартып јүрген бир уулчакла куучын-

дашканым кирди. Ол сегизинчи класстың үренчиги. Оны тууразынан көрүп отурала, «бир тушта база эр ле болуп жүрбейзин» — деп санангам.

— Јетинчи классты кандый божоттын? — дедим.

— Кем жок, — деп, ол кемзинип, күл мзиренди.

— Је кандый уроктор сеге эн артык јарап туру?

Уулчак эмеш сананып, көстөри соой берди.

— Меге эн ле јарап турганы — история ла география — деди.

Мен сонуркай бердим. Ненин учун јарап турганын билерге јилбиркей бердим. Уулчак чала табынча айдынды.

— Ол уроктор јакшы. Кижилордон көп неме билип јат, өскө ороондорды, туку канча чакта болгон немелерди — деп, ол орус јебрен јерлерди, Кавказы, Египетти үренгенин тоолой берди. Ол бир канча унчукпай, суунын ол јаны јаар көрүп отурала, күл мзиренип сурады:

— Биске Алтайдын историязын, географиязын не үретпей јат?.. Ол ло суунын ол јанында корумдарды мен сүрекей кайкаарым. Алдында бу өзөктөрдө кандый жүрүм болды не? Каргандардын да куучынын укса, не аайлу солун. Ол туку Боштунын эдегинде эски татап калган патрондор бар. Гражданский жууда мында болгон согуштарды көргөн кижиле — деп, уулчак јилбиркеп куучындады.

Бу сурактар мени кайкатты да, сүүндирди де. Уулчакка каруузын келиштире јандырала, бойым санана бердим. Онын кийининде менин үредүчилерле куучындажар күүним келди.

Чындап та, нөкөрлөр, бис балдарга чыккан-өскөн јери, албатызынын јолы, эмдиги улузы керегинде сүреен ас айдып јадыс эмес пе? Школдордо алтай керегинде историянын да, географиянын да уроктору јок. Айдарда, балдар эне јерин, албатызы өткөн, келер өйлөри керегинде куучындарды кайдан угар? Айса ол керегинде куучындашпаза да кем јок по? Бойынын ороонун, телекейдин үстин ле билеө бөлзө болор бо?

Мен сананзам. ол сурактар берип, мениле куучындажып отурган уулчактан, байла, јакшы кижиле өзөр. Ненин учун дезе ол эне јери, өткөн өйи керегинде сананып јат. Кижинин санаа-ойлу, шыранкай өзөтөни чыккан-өскөн јеринен, төрөл албатызынан башталып јат. Балдарды үредип тура, бис озо ло баштап, онын канайда кижиле болуп өзөрүн сананар керек.

Кажы ла балага бойынын чыккан-өскөн јерин — јаландарын, кырларын сүйп өзөтөни онын бастыра жүретен жүрүмине сүрекей јаан учурлу. Улу Пушкиннен ала совет өйдиг јаан писательдерине јетире — ончозы эне јерин сүүбеген кижиле текши төрөлин база сүүп билбес деп үредип келгендер. Јерин сүүп өскөн баладан туза көп.

Анайда ок тилиле куучындап, адын ададып келген албатызына, бойынын карган эне-адазына каруузын жүргендий кару болотоны — ол

база кажы ла баланың жаңыла кожо өзөтөн ийдези, ырызы. Албатызын аайлабас кижн өскө дө албатыларды билбес деп, улу Горький айткан.

Айдарда, бис балдарга өскөн јери, албатызы көрегинде јетире үредү бербей турган болзобыс, олардын өзөтөн ийдезин астадып јадыс. Онын да учун, байла, кезикте ары да эмес, бери де эмес јүрүмдү ийиттер туштагылап јат. Олор ичкери ле јүткүп тургулайт, је канайда баратан јолдорын јарт билгилебес. Алтайым деп кайа көрүп, албатым деп сананган болзо, олардын бойынын да јолдоры чокумдалар эди, эл-јонго тузазы да көптөөр эди.

Бистин орооннын бүгүнгн јүрүми кен ле кеен. Бистин партия кажы ла областьта, республикада, кажы ла албатыда ойгозылбаган ийденн ойгозорына, эдилбеген керектерди эдерине анчадала эмди сүрекей јаан ајару салып јат. Эмдиги ой андый.

Балдардын үредүзин элбеде өткүрери — бистин автономный областьтын јаан керектеринин бирүзи. Бүгүнгн күнде бу керекти бис јакшы эдер учурлу.

Билер үредүчилер балдарга төрөл облазы, улустын јадын-јүрүми, келер бйлөри керегинде куучындарды өткүрип јадылар. Олор андый куучындарга ойди таап јат, ненин учун десе ол куучындардын тузалузын, учурлузын олар јүрегиле сезип, јүрүмнен көрүп јат. Олор урокторына јакшы иштү койчыларды, малчыларды кычырып, балдарга олардын сөстөрнн угузат; јаландарга, кырларга чыгып, төрөл јери керегинде куучындайт: керек десе карган да улуска туштап, озогы јүрүм керегинде сурап уккулайт. Пландап салган уроктордон башка мынлай куучындардын болужы сүрекей јаан, олар балдардын өзөк-јүрегине, санаа-күүнине төрөн ис артырат, олар балдарды санандырып јат.

Јүрүмди канайда јүрегине бистин Туулу Алтайдын балдарына литература болужын јетирет. Је бистин алтай литература школдордо јеткилинче үредилбейт. Алтай литературанын урогы недедеде јаңыс каттап өдөт. Онызы сүрекей ас, ненин учун десе балдарды Алтайыла, калык-јонынын јүрүмиле таныштырып турган өскө предмет јок.

Мен Кан-Оозы ла Ондой аймактардын кезик үредүчилерине туштап, бу сурак аайынча куучындашкам.

— Чын, алтай литературага ас уроктор берилип јат. Көп болзо, јакшы эмей, онызы јарт, је частар ас не, једишпей јат — дешкилейт. Је кандый да болзо, бис ончо буудактарды өдүп, алтай тилге ле литературага јаан ајару салып, олардын ижин бийик кемине көдүрер учурлу.

Ой ас болгонунан улам алтай литературанын учуры школдордо астап, биги өчүп, јакшы үредилбей јат. Јаңыс уроктын туркунына үредүчи нени айдып калар? Ойто недедеде јеткенче балдар ундыр немени ундып, күүни сооп калат. Онын да учун үредүчилер бистин писательдердин эки-бир ле произвешениезине токтоп каладылар. Ненин учун десе ой јок. Онон улам үренчиктерге писательдердин, көп сабазында, эски ле

произведениелери таныштырылат. А жазап көргөжин, алтай литературанын материалы сүрөкөй жаан. Онын жаңы једимдери, өзүми эмдиги алтай јүрүмле, Туулу Алтайдын јолыла, онын келер ойиле кожо элбек куучын болуп јат.

Үредүчилер урокторды жаңыс ла учебник аайынча өткүрбей, жаантайын бистин писательдердин жаңы произведениелерин тузаланып туратан болзо, јакшы болор эди.

Писательдер, издательствонун ишчилери, үредүчилер, облоно ишти пландаарында, пропрамманы тургузарында, алтай литература аайынча ишти шүүжеринде кожо болор керек, је эм тургуза бисте андый эмес.

Балдарды төрөл јериле, албатызыла јуук таныштыгып үредери — бистин бүгүнгү жаан керегис.

Эбире коңыр күс. Уулчактар, кызыкчактар школго барадыры. Чындап та, бу ла бараткан балдар жаанап келзе, кандый улус болор? Олордын кажызынын ла јүрүми канайда өдөр?

Мынайып ла школго мендеп,
Баланы ээчий бала барган.
Мынайып ла жылдан жылга
Јаш үйелер чубаган...

Мен школго бараткан балдарды көрүп турум. Олордын каткызы, куучыны угулат, энедий школы туру, онон ары олордын јалаңдары, кырлары, ишке бараткан ада-энелери көрүнөт.

Критика ла библиография

Алтай албатынын кожондоры керегинде

Алтай албаты канча жүс жылдардын туркунына жүзүн-жүүр кеберлү ле башка-башка учурлу байлык поэзия чүмдеп келген.

Революциядан озо жокту алтай улус сүрекей күч те айалгада јаткан болзо, је сүүген чүмдү сөстөрүн ундыбай, оморды чеберлеп, улам сайын элбедип, јарандырып, бийик художественный кемине јетирген. Андый јаркынду поэзиянын кезик жанрларын алтай албаты революциянын кийининдеги өйлөрдө чүмдеген. Бу произведенилер алтай албатынын поэтический талантын, онын художественный билгирин ле сескирин, јадын-јүрүмди јакшы билерин керелейт. Алтай албатынын чүмдү поэзиязынан бис онын канча жүс жылдардын туркунына амадап келген амадузын, саыган саылтазын, онын көрүм-шүүлтезин, јадын-јүрүмин көрөдис.

Омордын анчадала көби кожондор болуп јат. Омор бойлорынын учуры аайынча жүзүн-жүүр бөлүккө бөлинет. Бу кожондордо албатынын ойгор күүн-санаазы, онын иштеген ижи, амадузы айдылган.

Бу кожондор терен ле јангы учурлу.

Ол јангы өйдин кожондоры.

Революциядан озо алтай албатынын кожонгы да кунукчылду болгон. Ол албатынын уур шыралу јүрүмин көргүскен. Ол өйлөрдө алтай албаты лирический, тойдын, куданын, иштин ле өскө дө кожондорды база кожондогондор. Омордон алтай албатынын јүрүми, культуразы, јайым, јарык јүрүмге амадаган амадузы көрүнөт. Је бу амадуга албаты јангыс ла Улу Октябрьский социалистический революция јенген кийинде једип алган.

Советский јангын жылдарында албатынын јүрүми де јарана берген, кожонгы да кубула берген. Бу јангы өйдин кожондорынан албатынын јадын-јүрүминин јаранганы, Туулу Алтайда болуп турган јакшынак јангыртулар, кубулталар көрүнөт. Ол керегинде кожондо мынайда айдылат:

Јаш ағаштың бажында
Јайа конгон куш жараш,
Бистин колхоз ичинде
Јаңы бүткен журт жараш.

Комургайлу блонди
Кош үйедег чабалы.
Колхоз журтта јатканда
Кожондожып иштейли.

Алтайда анайда ок Ленин, партия, Октябрьский революция ла Совет јанг керегинде ле өскө дө јаңы кожондор чүмделет. Јаңы өйдин ырысту кожондорын, азыйдагы чылап, јаңыс та кижн, художественный самодеятельностьто туружаачылар да чүмдеп, албатының мындый јакшынак музыкальный творчествозына композиторлор до ајару эдер боло берди.

Советский өйдө бир канча озогы кожондор бойының учурын јылытып салган Темдектезе, кудай јаңы, шыралу јадын-јүрүм, үй улустын куч айалгада болгоны керегинде, бир канча обрядовый кожондорды эмди албаты чүмдебей јат. Онызы биске јарт. Јаңы өйдө јаңы кожондор чүмделер учурлу. Бу кожондордыг учуры да, олардыг мелодиязы да озогы кожондордон башка. Эмдиги кожондор советский албатының јаңы једимдерин, јайым јүрүмин, јаңы амадузын көргүзет. Олардыг мелодиязы да кунукчыл, ачымчылу эмес. Советский өйдө чүмделген кожондордыг күүзи ачык-јарык, бийик көдүрингилү, байлык. Бу бастыразы албатының эмди өткүрип турган ат-нерелү ижин ле јаңы јайым күүн-санаазын керелейт.

Алтай албатының музыкальный фольклорын јууры јанынаг ады-јолы јарлу этнограф ла композитор А. В. Анохин көп иш өткүрген. Ол беш јүстенг ажыра кожондор, сегис јүске јуук кожондордыг мелодиязын (күүзин) албатыдаг јууп бичиген. Алтай албатының јүрүми керегинде «Хан-Эрлик» деп музыкальный туујы, «Хан-Алтай» деп музыкальный сюита ла өскө дө көп кожондордыг музыказын бичиген. Олардыг тоозында «Кас», «Кадын», «Алтай кожон» деп кожондор анчадала јаан јилбүлү.

Алтай албатының музыкальный культуразын көдүреринде одус јылдаг ажыра композитор Алексей Михайлович Ильин туружып јат. Ол сүрекеј көп кожондордыг күүзин бичип, оларды творческий јарандыра јазайла, «Чейнеш» деп драманын, «Торко-Чачак» деп балеттин јакшынак музыказын бичиген. Ого коштой, композитордыг «Алтын-Көл», «Яблоня», «Јаңы Алтай» деп кожондоры албаты ортозында јарлу. Оларды јажы јаандар да, јииттер де кожондойдылар.

Композитордыг ижи алтай советский литератураның төзөбчизи П. В. Кучияктың ижиле јуук колбулу болгон. П. В. Кучияк алтай албатының чүмдү поэзиязын да, оның музыкальный культуразын да

сүрекей јакшы билетен кижі болгон. Писательдин болужыла А. М Ильин көп кожондор јууп, олардын мелодиязын бичиген.

Алтай албатынын чүмдү поэзиязын тузаланып, көп кожонды Сибирьдин композиторы А. П. Новиков бичиген. Албаты ортозында онын анчадала «Аргымак», «Конституция керегинде» ле оног до өскө кожондоры јарлу.

Алтай албатынын музыкальный культуразы јангыс ла Сибирьдин композиторларын јилбиркеткен эмес. Бистинг албатынын кожондорыла, олардын күүзиле таныжарга Москванын ла Ленинградтын композиторлары ла музыковедтери келип јүргендер. Јуунын алдындагы јылдарда Туулу Алтайга Ленинградский этнографический ансамбльдин башкараачызы Б. Сальмонт, Московский консерваториядан музыковедтер И. Рыжкин, А. Данилин, композиторлор В. Мурадели, И. Раков, А. Кочарян, Л. Барской, А. Хитров, И. Забродин ле оног до өскөлөри келип јүргендер. Олор алтай албатынын ортозына јүрүп, олардын кожондорынын мелодияларын угуп, көп музыкальный фольклорын јууп, ол керегинде бир канча јилбүлү статьялар ла алтай кожондордын музыказын бичиген. Анайып, Б. Сальмонт үч алтай кожонды музыкага салып, 1934 јылда Москвада чыгарган. Ол бойнын «Јагы өйлөр — јангы кожондор» деген статьязында «алтайлар эмди јангы өйдө јангы кожондор некеп јат» — деп ајдат. И. Рыжкин, В. Мурадели, И. Раков «Азиянын албатыларына јозок» деген статьязында алтай албатынын музыказы керегинде мынайда бичигилейт: «Ойротиянын озогы ла эмдиги музыкальный культуразы ишкүчнле јаткан алтай албатынын јадын-јүрүмиле колбулу Эмди јангы мелодиялар табылып туру. Алтай албатынын музыкальный өзүми СССР-дин көп тоолу албатыларына јозок болор аргалу, өскө ороондордын албатыларына дезе көргүзү берер».

Эмдиги өйдө алтай албатынын музыказын бичииринде јиит композитор Б. Шульгин эрчимдү иштеп туру. Онын «Койчылар керегинде кожонгы» 1959 јылда СССР-де иш ле ишмекчи класс керегинде кожондордын конкурсында экинчи сый алган. Горно-Алтайский автономный областтыг 40 јылдыгына учурлап, Б. Шульгин «Алтай» деп симфонический туујы бичиген. Бу алтай музыкада эг јаан произведение болуп јат.

Јуунын кийининдеги өйлөрдө алтай албатынын кожондорын јуури ла иштеери јанынан элбек ишти Туулу Алтайдын фольклористтери өткүрүп турулар. Олардын јууган кожондоры көп јуунтыларда јарлалган.

Алтай албатынын јадын-јүрүмине, анайда ок кожон ло музыкальный культуразынын өзүмине орус та, СССР-дин өскө дө албатыларынын культуразы јакшынак јөмөлтө эдет.

Је андый да болзо, алтай албатынын кожондоры эмди тургуза јакшы јуулгалак, јарталгалак. Эмдиге етире албатынын кожондорынын бүткүл јуунтызы јок. Анчадала Ада-Төрөл учун Улу јуу ойинде чүмделген кожондор, исторический, иштинг, сатирический ле эмди өйдин ко-

жондоры сүреен ас жуулган. Ого коштой, 20—30 жылдарда чүмделген көп жакшынак кожондор жетире бичилбей, ундылып калган.

Бу жаан учурлу ишти эки-жаңыс кижн бүүдүрүп болбозы жарт. Ого бастыра улус ажарузын салар учурлу. Ол тужунда албатынын чүмдеген жакшынак кожондорунун, байлык поэзиясынан онын советский өндө өдүп келген бир канча исторический жолун ла једип алган једимдерин бистинг билип алар аргабыс бар.

Т. ТЮХТЕНЕВ.

Б. Бедюров

Јиит кычыраачыла куучын

Јиит кычыраачы! Мен бу уткуулда јаныс ла бойымла јажыт јииттерди эмес, је анайда ок слерлерди — кату ла јаан јуу-чактыг жылдарында мөндий јиит болгондорды адап турум. Бистинг јаш тужыска, јаркынду чектеп јайылып келеткен јүрүмиске көрө, слердинг јүрүмеер кандый болгон, мениг нөкөрим, мениг јиит кычыраачым?

Бис — эмди чыдап јаткан үйе. Шыра да, снту да билбегенис, укпаганыс, је бис слердинг јүрүмеерди билер күүнис бар. Сен јууда турушпаган — јажын эмеш ле јетпес болгон, је сего тартыжарга база ас эмес келишкенин бис билерис. Сего үренип, сананган амадуга једери сүрекей куч болгонын бис база билерис. Сего, јиит кычыраачым, үренерге, кажы ла күнди өткүрерге бистинг үренгенистен, бистинг јүргенистен чик јок уур болгон. Уренер дегени сего тартыжар, учына јетире чыдажар дегенине түнгөй болгоны чын эмес пе? Школдо урокты кандый да јилбиркеп угуп отурганда, канайып та шыраңкай үренерге кичеенгенде, курсак керегинде санаа ичинди ачыдып, сүре кулагынды күүледип туратанын, амыр бербейтенин эмди бис билерис пе? Качан сөөк-тайагы тыг сайылып та турза, је албаданып базып, карган үредүчи куучындап, картаны көргүзип турганда, сениг санаана, байла, кече кырада салып койгон чапкыга өркө түшти не, јок не деген сурак болотон. Эмезе уроктор божозо, арбаныг баштарын јууп, тере тоннын эдегине јууп алала, айылга төкпөй јетиретени керегинде санааркаш болотон.

Ол јууп алган кайран аштанг сего ле сениг кичинек индеринге-сыйындарына колхозтыг уй саачызы болуп иштеп турган эненг орой јанып келеле, чечинбей де, казанга куурып, талкан эдетени санаага эмди кирет пе? Кезикте, ол жылдарда, талкан јибейтен, чайдын ордына томон до азып ичерге база көп лө келишкен.

Сего, јиит кычыраачым, јаштаг ала көпти көрүп, билип јүрери күч болгонын бис база ондоорыс. Ол жылдарда не болбогон деп айдар! Сени,

онон ары үренер арга жок болуп, 4 лө класс божотконунг учун эмди канайып та бурулап болбос: улус та, жылдар да, слердинг ак-чек жүрегеер де андый болгон.

Эмди јаан удабады да ошкош, је канча жылдар өдө берди, слер эмди јаан улус болуп калдаар, кем-кем, бистерденг, эмди слердинг уулыгар да болордонг айабас.

Слер эмди кайда, менин јиит кычыраачым?

Слерди мен такып-такып, «јиит кычыраачым» деп, «сен» деп адазам — тарынбагар. Слер эмди јаанап та калган болзоор, мендий уулду да болзоср, эмдиге ле амаду-санаагарла, омок жүрегеерле јиит ле бойоор артканаар.

Ой керегинде, от-калапту слердинг јаш туш керегинде бир сүрекей јакшы үлгер кычырганымнанг улам слерле куучындажып, слерге баштанадым.

«Нөкөрим» деген үлгерди мен Аржан Адаровтыннг эн артык үлгерининг бирүзи деп бодоп турум. Улгерди кычырган кижининг көзине ончозы јап-јарт көрүнип келер: уур жылдарда үренген оок уулдар да, лампанынг өчөмик, кыскылтым жарыгы да, көнлөй, соок комната да. Јуунынг өйлөринде үренип, чыдаган туулардын балдары керегинде Лазарь Кокышевтинг талдама повези база бар. Је Аржан Адаровтыннг бу үлгери база ол темага бичилген де болзо, бойы алдынанг шүүлтөлү. Бу јылу сөстөриле кижини бойына тартып турар ағылу башказы бар, сүрекей јылу, сырагай ла жүректинг түбиненг чыгып, чике айдылган, бастыра ару-чек санаала толо үлгер.

Аржан Адаров өткөн өйлөр керегинде бичигенде, ол өйлөрдди ойто катап кандый да кеен этире көргүзип билер ийделү поэт.

Сеге јолуксам, омок салкынак,
Уулчак тужым санаама кирет.
Кунугар, ачынар билбес
Кутус күндерим јарт эбелет.

(«Күнге јууж јер»)

Поэтинг јаш тужы канча түмен андый уулчактардын жүрүмине түней, јуулу-чакту жылдарда өткөн. Бис андый ачу-коронды көрбөгөнис, је андый да болзо, биске ол жылдардын кезем чырайы коркушту чокум эбелет. Ол кандый жылдар, ол жылдарда балдар канайып чыдашкан, канайда өскөн, үренген?

Мындый суракты бистинг кажы ла јиит кычырып, айдар. Улгерде бу јарт көргүзилет:

Нөкөрим, санаага кирет пе, нөкөрим,
Уур да болзо, ырысту жылдарыс,
Сүндөйдө үренип турарыста,
Ингернатта нак јатканыс?

Олор до ол тушта ыраак талаларды сананатан, амадузын бой-бойы ортодо шүүжип туратан. Олор до, бис чилеп, бирде ойноп, бирде согу-жып та туратан. Олор до уйуктап болбой «жарты жок санаада жадатан», же олор жүрүмге удур бистен чик жок эрте алтаган. Биске курсак-тамак-тан тутак болбогон. А олорго?

.. Капшык лампанын кыскылтым жарыгы
Караңгуйда элбегдеп туратан..
Куладыдан келген Чорбон десе
Кургак талкан жип отуратан...

Бу сөстөрдө кандый көп ачу, ый! Ончо кирези анда жүрүмниң ко-жоңы!

Калай кычырган кижин бу сөстөрдү аңарбас та, карын, санабай да, калганчы экижолдыкты кычырала, «куркак талкан жиген» деп бодоп ло кагыраар да болор. Же бис бу сөстөрдүн учурын учуна жетире ондоорыс, олоорло оморкосорыс. Күч жылдарда курсак-тамакка кыстырып үнөнгөн бистин уулдардын жүрүмү биске жарт ла жуук. Олор бой-бойына өмөлдө-жип, жүрүмине де жазн, жарык санаала барган. Олор жангыс ла талканды тен үлөшкөн эмес, же анайда ок жүрүмниң уурларын да тен үлөшкөн. «Жаш тужуста, уур өйлөрдө, жана баспай ичкери барганыс» — деп, поэт айдат. Уулдар канча талага таркап, бойлорыла кожо жалтанбас амаду-зын апарган. Кажызы ла кижин болгон. Мен эмди олоордын бир-бирүзи-не туштап, айдар күүним бар: «Бу сен бе, менин нөкөрүм? Мен сениле кожо өскөм, кожо үрөнгөм, ол кату жылдарда».

Оноң ойто мындый каруу аларым:

— Эйе, билерим: менин санаама ончозы кирет. Мен ундыбагам!

Жирме жылдардагы алтай литература

Алтай албатыга чындык жайымды Улу Октябрьский социалистический революция экелген. Албатыга жайым бойы келбеген. Оны мылтык-ла, үлдүлө жуулап аларга келишкен. Көп кан төгүлген.

Кара-Корум кайдан бүткен,
Кара албаты билер бе?
Кара канын неге төккөн,
Кайран жондор билер бе? —

деп, 30-чы жылдарда алтай поэт Павел Александрович Чагат-Строев бичиген. Чын ла, 1918 жылда Колчактыг офицерлерине бийлеткен Кара-Корумнын управазы бичик билбес алтайларды мекелеп, албатыныч кызыл канын төккөн. Бу управанын реакционный учурын ишкүчиле жаткандар удабай ла ондоп ийгендер.

Туулу Алтайда партизанский жуу-согуш башталган. Партизанский походторды ла акгвардеецтерле тартыжуны баштапкы ла күндерден ала коммунисттер баштаган. Кызыл Черүний героический частьтары ла жалтанбас партизандардын отрядтары акгвардеецтерди оодо соголо, оныла кожо Кара-Корум деп реакционный управаны жоголтып салгандар.

1922 жылда 1-кы июньда РСФСР-дин Бастырасоюзный Төс Исполнительный Комитеди аңылу декредиле Горно-Алтайский автономный областты төзөгөн.

1923 жылда 1-кы майда областтыг историясында областной Советтин эг баштапкы съезди өткөн. Бу съездте делегаттар Совет жанды жарадала, азыйда карангуйда жаткан алтай албатынын бастыра хозяйствозын ла онын культуразын өскүретен план темдектеп алган. Анайып, алтай албаты карындаштык албатылардын нак билезине кожулып, бойынын хозяйствозын ла культуразын төзөп алган. Озогыда сүрекей сондоп калган Туулу Алтай капитализмди өтпөй туруп, социализмнин элбек ле жайым жолына чыккан.

1927 жылда Кюн деп немецкий коммунист Туулу Алтайга националь-ный суракты практиказыла, партиянын жербойында ижиле таныжарга келип жүрген. Алтай албатынын жадын-жүрүминде болуп жаткан кубулталарды көрбө, ол «Кызыл Ойрот» деп газетке мынайда бичиген: «Мен Ойроттиянын түргөн өзүп, жаранып браатканын көрдим. Мындый жаан кубулталарды жангыс ла Совет жаң эдер аргалу. Онызын мен германский ишмекчилерге ле крестьяндарга эн ле озо жетирип барарым»...

Бу ла статьясында немецкий коммунист Кюн: «Айылдан турага көчүп жаткан алтай кижиле Берлинде наукалардын докторына экзамен табыштырып жаткан студенттен жолды эки катап жаан алтап жат» — деп бичиген.

Онон улам алтай албаты национальный бүдүмдү, социалистический учурлу жаңы культура төзбөр аргалу боло берген.

Жаңы төзөлгөн алтай литература бу жаанын алтай албатыга жаан жөмөлтөзип жетирген. Автономный область төзөлгөн лө кийининде алтай литератураны төзөйтөн сурак кожо турган. Мындый суракты областной партийный конференциянын делегаттары февраль айда 1923 жылда көдүрсөн. Андый ок суракты ишмекчилердин, крестьяндардын ла кызыл-черүчилердин депутаттарынын Советинин II съездинде жараткан.

Ликбезтер, жаңы чыгып турган областной газеттер, бичиктердин жаңы ачылган издательствозы алтай литературанын өзөрине ле жаранарына сүрекей жаан жөмөлтө эткен. Анайып, көч жылдарда төзөлгөн алтай литература эмди бастыра орозго текши жарлу боло бергенине бис бүгүн сүүнип ле сморкоп жадыбыс.

Коммунистический партия алтай литератураны элбек творческий жолго чыгарып, революционный идеяларга көдүргөн. Эн баштапкы бичилген алтай произведениелерде көп једикпестер де бар болгон болзо, је олордыг төс амадузы чындык жолдо турган.

Сибирьдин өскө оок албатыларына көрө, алтай албатыда Октябрьский революциядан озо бойынын письменнозы бар болгонун темдектеер керек. Је бу литература албатынын жадын-жүрүминен, онын классовый амадузына сүрекей ыраак ла јарт эмес болгон. Революциядаг озо эл бичиктердин көп лө сабазы мүргүүлдин бичиктери болгон. Миссионерлер ол бичиктер ажыра карануй жаткан ишкүчиле јаткандарды базынып, мекелеп туратандар.

Эн баштапкы алтай писатель Михаил Васильевич Чевалковтын произведениелери ол өйлөрдө алтай албатынын ортозында сүрекей жарлу болгон. Ол, орус баснописец Крыловтын басняларын көчүргениле коштой, бойынын да басняларын бичип туратан. Је Чевалковтын бичиген баснялары социальный сурактардан ла албатынын чын жүрүминен ыраак болгон.

Советский жаң башталган баштапкы ла жылдардан ала кепке базылып чыккан алтай литература алтай албатынын жадын-жүрүминде жаан

культурный революция эткен. Жаңы ла чыгып турган алтай газеттерде кепке базылып турган куучындар ла үлгерлер улуска жаан солун болгон. «Кызыл Ойрот» деп газеттин 1-кы номери 13 февральда 1925 жылда, «Ойротский край» деп газеттин 1-кы номери 5 августта 1923 жылда кепке базылып чыккан. Бу газеттердин страницаларында албатынын санаазы, онын амадузы кепке базылып туратан. Онын учун бу эг баштапкы газеттер албаты ортосунда сүрекей жарлу ла жуук болгон. Алтай литературный тил бу газеттердин баштапкы ла страницаларынаг төзөлип башталган десе, онызы бир де жастыра болбос.

Жаңы жүрүм төзөл турган улуска кожондобоско болбос болгон. Жүректен айдылган кожон бойыла кожо чындык алтай поэзияны албатынын тегин ле кожондорунан, байлык фольклорунан баштаган. Онын учун 20 жылдардагы алтай поэзияны кезикте фольклордог до анылаарга сүрекей куч.

Карагайдын будагы
Касталганча, сынза торт,
Кара тагыскан ортенче,
Комсомолго кирзе торт.

Бу мындый агитационный кожондорды ла үлгерлерди ол жылдарда албаты сүрекей күүнзеп кожондойтон. Ле бу кожондорды чүмдеген улустын ады-жолы эмдиге жетише биске жарт эмес болгону сүрекей ачу. 20 жылдарда классовый тартыжуны керек десе бу мындый да кожон керелейт:

Кой балазы чыдаза,
Комургай бажын сый чайнаар,
Коммунага бириксеес,
Койоймдар жоголор.

Иван Эдоков ол өйлөрдө жарлу кожондор бичип турган көп тоолу авторлордын бирүзи болгон. Онын кожондору керегинде Караколдын үренчиктери областной газеттерге мынайда бичигилеп туратан: «Иван Эдоков совпартшколдын селькеры. «Кызыл Ойрот» газетке онын бичип турган кожондору сүрекей жакшы деп темдектеп турус. Бис, Караколдын үренчиктери, Иван Эдоков газетке бойынын кожондорун көптөн чыгарып турзын деп сурап турубис».

Жаңы пьесалар ажыра авторлор жаңы жүрүмнинг учурин, Коммунистический партиянын политиказын өткүрүп туратан. Ле андый да болзо, ол өйдөгү жаңы төзөлгөн алтай литература жадын-жүрүмди, келип жаткан жаңы өйди ончо жаңынан теренжиде көргүзүп болбогон.

18 июньда 1925 жылда РКП(б)-нинг Төс Комитетинин «Художественный литературада партиянын политиказы» деген жобинин кийининде алтай литературада жаан иштер өткөн. Көп националу социалистический литература төзөйтөн задачаны Туулу Алтайдын интеллиген-

циязы чын ондогон. 1926 жылда Литколлегия бойынын ижин жаңыдаг баштаган. Анайып, жаңы төзөлгөн алтай литература текши пролетарский керектинг бир бөлүгү боло берген.

Алтай литературанын алдына тургузылган жаңы задачаларды бүдүрерге алтай литераторлор бастыра күчтерин салган. Авторлор Бедюрөв, Толтоқ, Монголов, Эдоков, Чагат-Строев ле онзиг до өскөлөрү бойлорынын жаңы кожондарында ла үлгерлеринде жаңы кеберлер (формалар), жаңы учурлар ла жаңы поэтический аргалар таап тузаланган.

Ол өйдөгү бичилген үлгерлердин көп лө сабазы мындый текши бажалыктарлу болгоныла ағыланат: «Совет жан учун тартыжалык!» «Уредүни кичеөгөр», «Комсомолго кычыру», «Чемберленге каруубыс» ла онон до өскө богу түней бажалыктарлу.

20-чи жылдардагы литература жүрүмле бек колбулу болгоны мынанг жарт көрүнөт. Үлгерлер Совет жангы тыгыдарына, жаңы кижини таскадарына жаан учурын жетирген. 20 жылдардын учы жаар «Кем — кемди?» деген сурак жарталып, Совет жанг жөнүни быжу алган сонгында литературанын алдында жаан задача — өткөн жылды ойто көрөтөни ле өдүп турган жүрүмдеги керектерди жартайтаны болгон.

30 жылда өткөн 7-чи областной партийный конференция төрөл алтай тил ле литератураны жаңыс ла хозяйственно-политический иштинг сурактары аайынча эмес, же анайда ок художественный да литератураны чыгарарын темдектеп, жаан задача тургуокан. Алтай улустын культурный некелтелери сүрөкей түргөн өзүп турганын ол чокум керелеп жат.

Бу жаанынан анчадала эки жаан алтай бичиичилердин ижи шак 20-чи жылдарда чечектелген. Олор М. В. Эдоков ло П. А. Чагат-Строев болгон.

Мундус-Эдоковтын творческий ижи оок сатирический куучындардан, абыстарды ла камдарды электеген учалгактардан, чечен сөстөрдөгү лө баснялардан башталган. Онын творчествозында жаңы жүрүм керегинде үлгерлер анылу жерде турат. Андый үлгерлердин тоозында: «Озогызы ла эмдигизи», «Өлгөн чапканы», «Анчыларга», «Жайгы энгир», «Уренип келигер».

Же Мундус-Эдоковтын төс учуры — ол алтай драматургияны баштаганында. Уредүчи болуп иштеп, онон пенсияга чыккалы, ол алтай улустын жүрүми керегинде башталкы социальный комедия бичиген. Комедиянын ады «Жене», ол 1927 жылда көпке базылган. Ол ок өйдө улустын бичик билери жабыс кеминде болгон деп, бис билерис. 1926—27 жылдарда бичик билер эр улус жүк 10%-ке жедип турган. Уй улустын өртөдо онзиг до ас болгон. Онын учун жүрүм көп пьеса-ойындар тургузарын некеп турган, анайып, сцена — агитациянын жарамыкту кебери боло берген.

20 жылдарда алтай кычыраачылардын ортозында анчадала Павел Александрович Чагат-Строевтин ады жарлу болгон. Онын көп тоолу үлгерлери ле кожондоры областной газеттерге ле «Ойроттын школы», «Тан чолмон» деп кычыратан бичиктерде кепке базылып туратан. Онын көп саба үлгерлери Октябрьды корыырга, үредүге, тыш ла ич янында оштүлөрле тартыжарга кычырып туратан.

1926 жылда онын баштапкы ла «Ойгор баатыр» деп героико-эпический жаан поэмазы кепке базылып чыккан. Бу поэма Владимир Ильич Ленинге учурлалган. 20 жылдардын литературазынын өзүминде бу поэма жаан жегү болгон. Онызы текши жарлу. 1927 жылда Чагат-Строев бойынын эг ле жаан произведениезин — «Кара-Корум» деп поэмазын кепке базып чыгарган. Чагат-Строевтин бичиген бастыра прсизредениелеринеиг бу поэма агылу жерде. Бу эпический произвениеде автор жагыс ла реакционный Кара-Корумды көргүзип турган эмес, же ол мында революционный албатынын кеберин көргүскен. Бу поэма керегинде көп бичилген де, эмди де бичилер.

Мундус-Элоковтыг пьесалары, Чагат-Строевтин үлгерлери, алтай албатынын сүрекей бай оос творчествозы жаан алтай писательге, Павел Васильевич Кучиякка, бийик ле байлык литературага жолды ачып берген. Онын учун бис Павел Васильевич Кучиякка кожо советский алтай литература башталган деп айдып жадыбыс. Бүгүн, качан бистин алтай литература бастыра ороонго жарлу боло берген өйдө, бис анчадала 20 жылдарда иштеген авторлорды күндүлү ле жылу сөстөрлө эске алып жадыбыс.

Андый журукчы болгон

1927 жылда «Новая Сибирь» деп общественонун баштанкайы аайынча Новосибирскте Сибирьдин журукчыларынын Баштапкы съезди өткөн. Съезд өдүп турган күндөрдө мында журукчылардын бастырасибирский выставказы ачылган. Бу выставкада Томск городтын, Красноярсктын, Новосибирсктин, Иркутсктын, Абаканнын, Омсктын ла оной до өскө жаан городтордын журукчылары турушкан.

Бу жылбүлү айалга Сибирьдин культурный жүрүминде жаан учурал болгон, ненин учун десе Сибирьдин журукчылары бойынын жуунында жураар искусствонун мынан ары өзөр жолун темдектеп, советский албатынын жаңы жүрүмин көргүзөр, олардын социалистический күүн-санаазын жарандыраар, жаңы ишке кычыраар произведениелер жураары керегинде, улу Октябрьдын онынчы жылдыгына көдүринилү произведениелер учурлап бичиирин шүүжип, жартамалду жөп чыгарып алар аргалу болгон.

Туулу Алтайдан чыгартулу кижжи болуп, съезде ле выставкада Улалунун журукчызы Николай Иванович Чевалков туружарга келген.

Н. И. Чевалковтын ады-жолун эмди ас улус билер. Онын жүрүмин, общественный ижин, творчествозын шигжүчилер эмдиге жетире шигдеп көрбөгөн. Же төртөн жыл мынан озо онын ады бастыра Сибирьде жарлу болгон.

Н. И. Чевалков — кижини жылбиркедер сан башка салымду, жаан талантту журукчы. Онын эн артык журуктары жажы жаанай берген ту-жунда журалган. Кыска өйдин туркунына журук жураары жаанына ол бийик једимдерге јединген. Н. И. Чевалковтын калганчы журуктары онын аңылу талантын керелейт.

Је Чевалковтын творчествозы ла жүрүми керегинде айдардан озо онын јаткан өйн керегинде, кату жылдар керегинде, кыскарта да болзо, айдар көрек, ненин учун десе онын таланты, журукчы болуп өскөни,

эрчими шак бу уур өйлөрдө таскап тынган. Бу өйдөги јуралган јуруктары онын анғылу талантын иле керелеп јат.

Н. И. Чевалков 24 декабрьда 1892 јылда Улалуда чыккан. Тогус карындаштарынын эн јичинеге ол болгон. Адазы Иван Никитич Чевалков Кузнецкий Алатаудан көчүп келген мундус сооктү јокту кичи болгон.

Баштап ол церковноприходский школдо үренген, онын кийининде... Је онын кийининдеги үредүзи, јүрүми ле јурап баштаганы жерегинде јурукчы бойы куучындазын... «Јурукчы болорго кичинектен ала амадагам — деп, ол 1936 јылда бичиген.— Менин бичик билбес ада-энем јурукчыларды јалку улус деп бодоп, мени Бийсктеги миссионерлердин катехизаторский училищезине үренерге аткаргандар. Бир јыл үренеле, каникулга јанып келдим. Катап үренип барарга болбой салдым. Молитваларды ла кудайдын бичигин туура таштайла, он јылдын туркунына кыра сүрүп јүрдим, је сүүген, амадаган санаамды качан да ундыбай јүрдим...»

Јурукчы болорго күүнзеген амадузы учы-учында бүтти. Эн баштап јуук таныштары айдып берген јөп аайынча 1914 јылда Туулу Алтайдын башкараачызына, митрополит Макарийге, Москвадагы јурукчылар белетеп турган школго үренерге ийзин деп суранарга келди.

Бу алтай уул үренип тура кудайды ундып салар деп митрополит бодогон ошкоч. Ол Чевалковты јоон үниле айткылай берди: «Кудайга удурлажар санаанды ташта! Слерди үредип салза, слер кудайды да ундып саларыгар».

Је бу арбыштын кийининде ол көнетийин јөбин берди.

«Ол эш кереги јок картиналарды сен кайдатан? — деп, Макарий јалакай үниле эрмектенди.— Сен мениле кэжо барарың, Москваны көрүп аларың, јүзүн-башка өргөөлөрдү көрөрин. Мен сени Сергиево-Трсицаның лавразында кудайдын сүрин јураар мастерскойго апарарым, анда эки јыл үренип турганчан, мен Чамалда кудайдын сүрин јураар јаан мастерской тудуп аларым. Ол мастерскойдо сен јуранарың, миллиондор эжилип јадар».

Је иит јурукчы бойынын јайымын бу ачп митрополитке сатпады. Макарий Улалуны өдүп барар күн ол кача берген. Чевалковтын мындай кылыгына Макарий казырланып, керек дезе абыстың айылына чайлаарга да кирбей, Бийске атана берген.

Чевалковтын таланты, онын јаркынду амадузы бүтпей артып калар эди. Је Улу Октябрьский революция жаңыс та јер-телекейлик историяны кубулткан эмес, је кажы ла кижинин салымына јаан ырыс экелди. Қолчакты оодо согуп божоткон кийининде Туулу Алтайда жаңы јүрүм төзөлөри башталды. Шак бу өйди эске алынып, кийининде јурукчы мында бичиген: «Јаңы өй келген... науканың ла искусствоның эжиттери бистерге ачылды».

Чевалков Барнаулдың художественный школына үренерге кирген. Уренчиктердин выставказында Чевалковтың журуктапы аныкланат Алтайдың ар-бүткени школдың коридорлорын кееркедип, соок стенелер чокум өндү будуктардан чочып, јана басып, кайкап турандый...

Художественный школды јангыс ла беш темдектерле божодордо, журукчыга Москваның художественный институтында үренерге направление берилген. Је өкпозининг оорузы Чевалковко үренерге бербеди. Ол бойының төрөл городына јанып келеле, бастыра бойын творческий ле общественный ишке беринип јат.

Он бир јыл ол школдо балдарды журук жураарына үредип јат. Бу ок өйдө Чевалков городты јарандырап иште база эрчимдү туружып јат. Революционный байрамдарга, конференцияларга, жуундарга учурлаган оның плакаттары ла лозунгтары, областной газеттердеги ле бичиктердеги журуктары улусты кайкадып, сүўндирип турган.

Улалуның художественный студиязын төзбөрине Чевалков Гуркин-ле кожо јаан ајару салган. Бу студия ачыла берерде, журукчы бастыра бойын үредүчининг ижине берип јат. 1931 јылда бу студия школ боло берген. Кыска өйдиг туркунына бу школ көп журукчылар белетеген. Бу ла школдо график Александр Каланаков ла скульптор Јатымас Мечеш үренген. Олордын журуктары ла таштан јазаган кижининг сүрлери эмдиге јетире бойының художественный ле идейный учурын јылытпаган.

Чевалков бойының уренчиктерининг једимдерине сүўнип, олорды журуктын, будуктын јажыдына үредет.

Бу јылдарда ол үредүчининг, общественный ла просветительный иштерди бүдүрерге көп өй өткүрип турган. Је андый да болзо, журукчы бойының творческий ижин ундыбай, профессиональный узын темикти-рер ишке јаан ајару салган.

Төп, ајарыңкай кижиде болуп тура, Чевалков жүрүмди кубулта јок жураар журукчыларды творческий јолго тургузып, типизировать эдерге үредип турган.

Чевалков жураар эп-аргаларды, бойының таң башка художественный почеркин јаштаң ала таскаткан. Жураарга бедреген кеберлер албатыга јарт болзын, эмдиги јангы өймо колбулу болзын деп кичеешип турган.

Бу јангы эп-арга бедреп турган иш јирме јылдарда литература ла искусстводо јайылган айналга болуп јат. Бу јылдарда журукчылардың көбизи журайтан јангы эп-аргалар бедреп, революцияның кубулталарын бойының произведениелеринде јангы эп-аргалар ажыра көргүзерге кичеешип тургулаган.

Је Чевалков јангы эп-арга бедреер ишти ак јерден табар деп сананбай, алтай албатының декоративный журуктарын шиндеп, оны бойының творчествозында тузаланып турган. Алтай албатының жүрүми, онының жылык-јангы, иштеген ижи журукчыны јилбиркедип јат. Алтай ал-

баты бойынын оосло айдар творчествозында жүрүмнннг, ар-бүткенннг жаражын чокум, эптү тилге айткан. Айыл ичинде тудунып жүрген немелерин эптү, жараш эдетени бисти эмдиге жетире кайкадып жат. Уйген, ээр, камчы, калта, агчылардын жепселдери сүрекей жараш жазалган. Алтай албатынын мындый ойгор искусствозы журукчыга жаан салтарып жетирген.

Онын баштапкы журуктарында кандый да амыр күүн-санаа, ойгор көрүмжи билдирет.

Көк, сары, чанкыр, кызылзымак өндөр бу өйдө онын сүүген будуктары болгон. Солонгынын, ару тегеринннг, чанкыр туулардын, күски агаштардын, тымык көлдөрдннг, жастын жажыл жалбырактарынын өнгү журукчынын көзүнөнг тайкылбады, бу өндөрдн ол бойынын журуктарына көчүрүп жат. Бу өндөрдн алтай улус бойынын декоративный ла прикладной искусствозында текши тюзаланып турган. Мындый национальный эп-аргаларла жураган картиналары, олардын философский санаа-шүлүктелери журукчыларды жылбиркедил жат. Чевалковтын ады текши Алтайга жарлу боло берди.

1925 жылда Чевалков Улалуда бойынын журуктарынын выставказын өткүрдн. Улалуда бу эн баштапкы художественный выставка болгон.

Же онын солун журуктары кезик улуска жарабады. Андый да болзо, журукчы бойынын кезик картиналарын Новосибирскке ийди. Октябрь айда бу ок жылда онын картиналары «Советская Сибирь» деп газеттин редакциязында текши албатыга көргүзилген. Чевалковтон озо бу ок залда Монголиядан жанып келген алтай журукчы Гуркин бойынын журуктарын улуска көргүскөн.

Бу бастыра Сибирьде ады жарлу журукчынын кийининде көргүзилген журуктарды, кизи бодозо, улус аярбагадый.

Же андый неме болбоды. Албаты да, критика да онын журуктарын жылу уткыдылар. Прессада Чевалковтын журуктары керегинде ол туужунда көп бичилген. Бичиген улус журукчынын талантын, онын Алтай керегинде жураган журуктарынын темазынын аңылузын темдектеген. Темдектезе, «Советская Сибирь» деп газетте мынайда бичилген: «Чевалковтын картиналары сүрекей аңылу. Гуркинннг журуктарыла тундештиргенде, онын (Чевалковтын) Алтай керегинде журуктары жаңы сөс...» Ол ок газетте Чевалковтын картиналары керегинде мынайда бичилген: «Художниктин иштеринде улусты кайкадар неме — сүрекей жарык будуктар, Алтайдын жаражына оонуркаган автордын бүдүмжизи картиналардын музыкальннзы».

Бу выставканын кийининде Чевалковтын ады там жарлу боло берди. Онын Улалудагы жаткан туразы журукчылардын жуулар жери боло берди. Жаан городтордон келген журукчылардын түжер жери база Чевалковтын туразы болгон.

1926 жыда Новосибирскте «Новая Сибирь» деп журукчылардын обществозы тѳзѳлгѳн. Н. И. Чевалков бу обществонын башкараачы члени боло берди. Бир жыл ѳткѳн кийининде Сибирьдин журукчыларынын съезди, де выставказы ѳтті. Бу съездте Сибирьдин картинанын галереязын тѳзѳр деп жѳп чыгарылган.

Сибкрайононун комиссиязы 27 журукчынын картиналарын талдап алган. Ол тоодо Чевалковтыг «Алтайлар Алтын-Кѳлдѳ» дѳ «Алтайдагы яс» деп эки картиназын садып алган, озор эмди де Новосибирсктин картиналарынын галереязында туруп јат. Бу картиналардаг анчадала «Алтайлар Алтын-Кѳлдѳ» деген журук јилбѳлѳ. Онын композициязын музыкальнѳй этюдла тѳнгдештирер кѳѳнниг келер.

Алтын-Кѳлдин жарадында тѳрт кижѳ: кып-кызыл чамчалу эки эр кижѳ, озордын јанында эки ѳй кижѳ. ѳй улустыг бирѳзи кѳл јаар баштанып алган та нени де сонуркап кѳрѳп јат, экинчизи сѳѳри алтай ссрѳк кийип алган, одунын јанында чѳѳдѳп алган отуры. Эр улустыг колдорында канзалар. Озордын бирѳзи, картинада бери биске јуук отурганы, мѳнгѳнле чѳмдеген калтазынан тапкы алып, кангазын ка мызарга шыйдынып отуры.

Бу улусты кѳргѳндѳ озор бой-бойын ас билижѳр деп бодоорыг, нениг учун десе озор бу тымык кѳлдий ок та нениг де учун терег санааркап отурлары. Озор сырагај ла телекейдег айрылала, эмди јайыс бойынын јѳрегине, санаазына, кандый да јайыс озорго јарт музыканы угуп отургандый. Кѳл, кѳлдин ол јанындагы кѳгѳлтирим туулар, туулардыг бажындагы салбар булуттар база терег сананып, элен чакка тѳгуп калган турлары.

Бу журукта сюжет јок, ол кижининг кѳѳн-санаазына, јѳрегине учурлап јуралган. Чевалков ѳскѳ дѳ журуктарын сюжет јок эдип јураган, ол кижининг лирический кѳѳн-санаазын бийик кемине јетирген. Журукчы произведениелеринде бойынын јѳрегин ачып, бойынын шѳѳлтелерин, кѳѳн-санаазын јажырбай, јарт ајдат, ар-бѳткенниг јажытту будуктарын, эптѳ линияларын улуска јартап берет. Онын журуктарында кижѳ ар-бѳткенле биригип калган, онын кѳѳн-санаазы ар-бѳткендий ок ачык, јарык.

Бу журукты лапган кѳргѳнисте, Чевалковтыг творческий эп-аргалары пле кѳрѳнет, автордыг једимдерин де, једикпестерин де журук бойы айтып берет.

Је одузынчы јылдарда журукчы, ѳскѳ дѳ авторлор чылап, бойынын творческий эп-аргаларын солып, бойынын журуктарында революциянын кийининдеги улу солунталарды кѳргѳзерге амадап јат. Эмди журукчы јангы эп-аргалар бедреп, бойынын азийгы кеберлерин таштап јат. Бу ѳйлѳрдѳ ол кѳп портреттер јурап јат, амыр билбей јаак картинага этюдтер белетейт, јѳзѳн-башка композициялар чѳмдеп јат.

1936 жыда Совет јаннын 20 јылдыгына журукчы «Социалистиче-

ский Ойротня», «Ырысту жүрүм» ле «Азыйдагы кыйынду жүрүм» деп темалар аайынча бир канча картиналар жураарга амадаган.

Кем билер, айса болзо, бу темалар аайынча Чевалков көп журуктар жураар эди. «Дайзагнын жаргызы» деген журук (бу журук Горно-Алтайсктын краеведческий музейинде туру) сүрекей жакшы журалган, же журуктын идеязын оңдоорго күч. Байла, бу журук жаан тема аайынча пландалган бир канча журуктардын бирүзи. Же журукчы бойынныг амадузын бүдүрип болбоды. Кош-Агашка творческий командировкага барып жадала, журукчы жолой тыг оорой берген. Операция болушпады. 10 мартта 1937 жылда Н. И. Чевалков жада калды.

Н. И. Чевалковтын творчествозы алтай жураар искусствонныг историязында аңгылу жерде туруп жат. Онын творчествозы жагы өйлө, жагы жүрүмле чике колбулу.

В. ЭДОКОВ,
искусствовед.

БАЖАЛЫКТАР

А.	АДАРОВ. Улаган — поэттер төрөли	3
Б.	СУРКАШЕВ. Алтай лирика (бир үйр үлгөрлөр)	5
	Алтайда энир	6
	Тармалу эгирде	—
	Азия	7
	Бала тужым шак анда	—
	Ойгоноп келзем	8
	Келер ойдө	—
К.	КОШЕВ. Кардагы көстөр. (кичинек повесть)	10
Б.	КУШКУЛИН. Массовиктин кожоңы	23
	Чибилүнинг кыстарына (кокур кожоң)	—
	Кин улус	24
Э.	ТОЮШЕВ. Төрөл тил	25
	Бу кышкы түнде	—
	Айрылыш	26
Р.	БЕКЕНЕВ. Жаскы энир	27
	Кышкы алтай	—
К.	КОШЕВ Шыркалу карагайлар	28
	Улуска барганы	29
	Чөлдөги агаш	—
	Күрентилү одордо	30
А.	ЕРЕДЕЕВ Мекейдиг некешкени	32
Л.	КОКЫШЕВ. Чөлдө	34
Х.	ТОЛОСОВ. Бистиг огородыс	37

Кыргыз нажыларыстын үлгөрлери

С.	ДЖУСУЕВ. Таадам ла мен (кыргыз тилден алтайга Л. Кокышев көчүргөн)	42
А.	ЖУМАЛИЕВ. Жөбрен кыргыз жеринде	42
	Алтайга кус келди	—
	Айрылыш	41
	Ысык-Көл керегинде	—
	Алтайдын жайгы туни (кыргыз тилден алтайга П. Самык көчүргөн)	46
Х.	САДЫКОВ. Иштин ырызы (очерк)	47
А.	АДАРОВ. Тайганын жолдору (лирический поэма)	52
И.	ШИНЖИН. Энемнин колынын эркези	57
А.	ЕРЕДЕЕВ. «Жай» ла «Когок»	62
	Коолодо ойногом	—

	Күнниң жыды	63
	Күнкажы	
	Ой лó кылдар	
Б. УКАЧИН	Ой, улус, тушташтар (очерктер)	64
П. САМЫК	Мен бойым	78
	Ийинниң тууларында	
	Эткеним ас, калас	75
	Кар ортозындагы күүк	80
	Таң алдында	81
Н. ТЕНУКОВ	Јууныг кийининде (поэма-киичын)	82
Б. БЕДЮРОВ	Эңирги үлгер (баллада)	85
С. УСОЛЬЦЕВ	Нөкөри коштой болгондо	90
С. МАНИТОВ	Чирик тыт	95
Г. ПАЛКИН	Совет жагнын 50 жылдыгына	96
Э. ПАЛКИН	Писательдинг блокнодынан	106
Т. ТЮХТЕНЕВ	Критика ла библиография	113
Б. БЕДЮРОВ	Јийт кычыраачыла куучын	117
В. ЧИЧИНОВ	Јирме жылдагы алтай литература	120
В. ЭДОКОВ	Андый журукчы болгон	125

**ЗВЕЗДА
В ГОРАХ АЛТАЯ**

(4-й выпуск)

Редакторы В. О. Адиров, Л. В. Кокышев.
Художник И. Ортогулов.
Художественный редактор И. И. Митрофанов.
Технический редактор Н. Н. Параев.
Корректор В. Т. Самыков.

Сдано в набор 13 X 1966 г. Подписано к печати 18/XI 1966 г.
Формат 70 X 90^{1/16}. Объем 8,25 + 3 вклейки. Усл. п. л. 9,65. (Уч. изд. 7,67)
АН 01515. Заказ № 3210. Тираж 500 экз. Цена 30 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25

30 АКЧА.

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1966